

Huwelijkswetgeving van Constantijn de Grote

christendom verankerd in Romeinse traditie

Bachelorscriptie Klassieke Talen

Marike Verbeek

mei 2018

Docent: dr. L. ter Beek

Huwelijkswetgeving van Constantijn de Grote
christendom verankerd in Romeinse traditie

MARIKE VERBEEK

Voor mijn Opa

*Afbeelding voorkant:
'huwelijk van Constantijn met Fausta en van Constantia met Licinius',
schilderij van Peter Paul Rubens,
<https://www.stilus.nl/constantijn2/rubens/index.htm>.
Voor het laatst geraadpleegd op 26-05-2018.*

Voorwoord

Bij de geschiedenislessen op mijn middelbare school is keizer Constantijn de Grote kort aan bod gekomen, maar ik raakte pas echt gefascineerd toen ik in de vijfde klas van de middelbare school een artikel over hem las in 'Geschiedenis Magazine'. Constantijn leek, anders dan ik altijd geleerd had, twee gezichten te hebben: hij stond voor het christelijk Rome (en later Constantinopel), maar ook voor het traditionele heidense Rome. Hij vereerde Sol Invictus, maar liet het chi-rho-monogram op de schilden van zijn soldaten schilderen. Ik besloot toen mijn profielwerkstuk over Constantijn de Grote te schrijven vanuit de invalshoek van de klassieke archeologie.

Tijdens de studie Klassieke Talen is mijn interesse in Constantijn, het vroege christendom en eigenlijk de hele vierde eeuw na Christus alleen maar toegenomen. Ik wilde voor mijn scriptie Constantijn eens vanuit een andere invalshoek bekijken dan ik eerder had gedaan en mij niet bezig houden met zijn legendarische kant, maar met de feitelijke: zijn wetgeving. Dit onderwerp sluit tevens mooi aan bij mijn studie Notarieel Recht.

In eerste instantie gaat mijn dank uit naar meneer Ter Beek, die mij gedurende deze scriptieperiode goed begeleid heeft en die mij tevens heeft voorzien van boeken.

Ook mijn medebestuurders van het Nijmeegs Studentenkorps verdienen een welgemeend woord van dank voor hun tips en de gezellige afleiding.

Mijn broer wil ik ook bedanken voor het nalezen van de scriptie.

Een laatste, maar wellicht belangrijkste dankwoord gaat uit naar mijn ouders voor hun eindeloze interesse in mijn werk.

Ik draag deze scriptie op aan mijn opa, met wie ik vele gesprekken over de Klassieken, maar vooral ook over Constantijn gevoerd heb. Ik ben dankbaar voor zijn hulp bij mijn profielwerkstuk destijds en de gesprekken over mogelijke onderwerpen voor scripties. Helaas heeft hij de totstandkoming van deze scriptie niet meer mee mogen maken.

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	5
Status quaestionis	7
Hoofdstuk 1. Celibaat.....	9
Hoofdstuk 2. Verloving.....	13
Hoofdstuk 3. Concubinaat.....	18
Hoofdstuk 4. Echtscheiding	24
Conclusie.....	28
Verder onderzoek	29
Appendix.....	30
C.Th. 8.16.1. De infirmandis poenis caelibatus et orbitatis	30
C.Th.3.5. De sponsalibus et ante nuptias donationibus	30
C.Th.4.6. De naturalibus filiis et matribus eorum	35
C.Th. 3.16.1. De repudiis	37
Bibliografie	39

Inleiding

Innovator turbatorque priscarum legum et moris antiquitus recepti, vernieuwer en verstoorder van de oude wetten en gewoonten; zo noemde keizer Julianus Apostata (331-363) Constantijn de Grote¹. Constantijn de Grote (ca. 280 – 337 n. Chr.) was een Romeinse keizer van 312 tot 337 na Christus. Deze zin van Ammianus Marcellinus geeft goed weer hoe er lange tijd over Constantijn werd gedacht. Julianus Apostata noemt deze woorden als negatieve kwalificaties van Constantijn, maar door de christenen werden deze kwalificaties juist als positief gezien: Constantijn was de eerste christelijke keizer en door hem veranderde de wereld van een heidense in een christelijke. Dit blijkt ook duidelijk uit de *Vita Constantini*, een biografisch-panegyrisch werk van bisschop en kerkhistoricus Eusebius van Caesarea (263-339), uit het werk van Lactantius (250-325) en de panegyriek van Nazarius. Tegenwoordig staat de stelling dat Constantijn christen was ter discussie en lijkt elke studie over Constantijn aandacht te besteden aan deze “Constantijnse kwestie”: was hij Romein of een christen, of allebei? Een vraag die we nooit zullen kunnen beantwoorden, maar waar in de laatste jaren in de wetenschap veel aandacht aan is besteed. Het ene Constantijn-jaar volgde het andere. Zo werd in 2012 de door Constantijn in 312 gewonnen Slag bij de Milvische brug herdacht, een jaar later het edict van Milaan en in 2015 was het 1700 jaar geleden dat Constantijn in Rome zijn *decennalia* had gevierd, ter ere waarvan zijn boog in Rome was opgericht. Dit resulteerde in een groot aantal wetenschappelijke publicaties over Constantijn².

Met deze Constantijnse kwestie op de achtergrond zal ik mij in deze scriptie richten tot de huwelijkswetgeving van Constantijn. In deze scriptie staat de volgende vraag centraal: in hoeverre is Constantijns huwelijkswetgeving geïnspireerd door christelijke motieven? Ik zal deze vraag beantwoorden door te kijken naar zijn wetten en de secundaire literatuur. Het eerste hoofdstuk zal gaan over het celibaat. Dat lijkt misschien paradoxaal, maar dit onderwerp past mijns inziens beter in de categorie ‘huwelijksrecht’, dan in de categorie ‘familierecht’ en is derhalve opgenomen in deze scriptie. In de daaropvolgende hoofdstukken zal ik achtereenvolgend de verlovings, het concubinaat en de echtscheiding bespreken. In ieder hoofdstuk geef ik eerst een korte schets van de wetten en/of praktijk over dat onderwerp in de tijd vóór Constantijn, vervolgens bespreek ik Constantijns wetgeving en tot slot analyseer ik de christelijke opvatting en geef ik antwoord op de vraag in hoeverre de wetgeving door het christendom is beïnvloed. In de appendix staan alle in deze scriptie behandelde wetten in het Latijn en Nederlands. De vertalingen in deze scriptie zijn van eigen hand. In deze inleiding zal ik eerst de noodzakelijke achtergrondinformatie over Constantijn en de *Codex Theodosianus* (in deze scriptie doorgaans afgekort met C.Th.) geven en daarbij de nodige opmerkingen over de problematiek bij een studie over dit onderwerp. Aan het eind van deze inleiding zal de *status quaestionis* besproken worden.

Constantijn de Grote

Constantijn werd geboren in Naissus, in het huidige Servië. Zijn geboortjaar is niet precies bekend; volgens Barnes werd hij in 272 geboren, volgens Jones tussen 273 en 275 en Hekster en Jansen geven 280 als geboortjaar³. Zijn vader Constantius I Chlorus (250-306) was een Romeins officier en zijn

---

¹ Amm. 21.10.8.

² O.a. Hekster & Jansen (red.), *Constantijn de Grote. Traditie en verandering*, 2012; Singor, *Constantijn en de christelijke revolutie in het Romeinse rijk*, 2012; Prann, *The wars of Constantine the Great and the Foundations of the Christian Church*, 2016; Popović, *Constantine the Great and the Edict of Milan 313. The Birth of Christianity in the Roman Provinces on the soil of Serbia*, 2013.

³ Barnes 1981, p. 277; Jones 1978, p. 13; Hekster & Jansen 2012, p. 24.

moeder Helena (257-337) werkte vermoedelijk in een herberg⁴. In 293 voerde keizer Diocletianus de tetrarchie in: er waren nu twee keizers, *Augusti*, en twee onderkeizers, *Caesares*. De *Caesares* golden als de opvolgers van de keizers. Constantius Chlorus werd aangewezen als *Caesar* in het westelijk deel van het rijk. Constantijn genoot zijn verdere opleiding aan het hof van de *Augustus* van het oostelijk deel, Diocletianus. In 305 deed Diocletianus afstand van het keizerschap en volgde Constantijns vader hem op als *Augustus*. In 306 echter overleed Constantius Chlorus al, waarna er een onduidelijke periode begon voor Constantijn. Na de dood van zijn vader hadden de soldaten van zijn vader hem uitgeroepen tot *Augustus*, maar in 308 werd hij officieel aangesteld als *Caesar*. Constantijn versterkte daarna zijn leger en riep zich in 310 alsnog uit als *Augustus*. Er waren op dat moment vier *Augusti* en geen *Caesares* en het duurde dan ook niet lang voordat Constantijn tegenover twee van zijn medekeizers kwam te staan. Constantijn verbond zich met zijn medekeizer in het westen, Licinius. In 312 versloeg hij tegenkeizer Maxentius in de Slag bij de Milvische brug. Volgens de legende, zoals te lezen bij Eusebius en Lactantius, had Constantijn vóór deze slag een visioen gehad waarin het chi-rho-monogram aan hem verscheen met daarbij de woorden: *in hoc signo vinces* ('in dit teken zult u overwinnen'). Constantijn liet de volgende dag op alle schilden dit monogram, dat bestond uit de eerste letters van de naam 'Christus' in het Grieks, schilderen. De strijd tegen de troepen van Maxentius liep voorspoedig; de troepen vluchtten terug over de Milvische brug, die op dat moment instortte. De soldaten, inclusief Maxentius vielen in de rivier en verdronken. De legende van Constantijn als christelijke keizer was geboren.

Na deze slag werd Constantijn keizer in het westen en Licinius in het oosten. In 313 vaardigde hij samen met Licinius het edict van Milaan uit: vanaf die tijd was er een vrijheid van godsdienst en ook werd bepaald dat de christenen hun gebouwen en eigendommen die bij de vervolgingen geconfisqueerd waren, terugkregen. Hier bleef het niet bij: Constantijn bemoeide zich in de daaropvolgende jaren ook met de christelijke leer. In 325 hield hij het concilie van Nicea, waar hij zich uitsprak tegen het Arianisme, een christelijke stroming die niet in de drie-eenheid geloofde, en waar hij de geloofsbelijdenis, het *credo*, opstelde.

In 314 was hij in conflict met medekeizer Licinius geraakt, die zich niet hield aan het edict van Milaan en wetten uitvaardigde die het de christenen moeilijk maakten. In 324 versloeg Constantijn Licinius definitief en werd hij alleenheerser over het Romeinse rijk. Dit zou hij tot zijn dood in 337 blijven. Vanaf 330 nam Constantijn een nieuwe hoofdstad, een tweede Rome, in gebruik:

Constantinopel. In 337 overleed hij in Nicomedia na kort voor zijn dood te zijn gedoopt door Eusebius van Caesarea⁵.

Codex Theodosianus

Als keizer was Constantijn zeer actief op het gebied van wetgeving. De belangrijkste bron voor Constantijns wetgeving is de *Codex Theodosianus*. Wetgeving van de tijd vóór Constantijn is te vinden in de *Codex Justinianus* (CJ) en de *Digestae* (D), beide samengesteld in de 6^e eeuw onder keizer Justinianus. De *Digestae* is een compendium van uittreksels uit commentaren van klassieke juristen, met name uit de 2^e en 3^e eeuw en de *Codex Justinianus* is een collectie van regels van keizers uit de 2^e eeuw tot en met de tijd van Justinianus zelf. Deze verzamelingen bevatten echter niet alle wetgeving, maar alleen die wetten die bij het opstellen van het compendium in de 6^e eeuw nog relevant waren.

Door Diocletianus werden twee verzamelingen van keizerlijke wetgeving samengesteld: de *Codex Gregorianus*, voor de periode van Hadrianus tot Diocletianus, en de *Codex Hermogenianus*, die de wetgeving van Diocletianus' heerschappij bevatte. Deze *codices* waren het model voor de *Codex*

---

⁴ Jones 1987, p. 13; Hekster & Jansen 2012, p. 24.

⁵ Jones 1987, p. 25-33; Hekster & Jansen 2012, p. 21-30.

Theodosianus. Tijdens de tetrarchie werden waarschijnlijk ook de *Sententiae Pauli* en de *Regulae Ulpiani* geschreven, rechtsregels van de juristen Paulus en Ulpianus.

In 429 richtte keizer Theodosius II een commissie op die een *codex* moest samenstellen met algemene wetten van de keizers vanaf Constantijn, gerangschikt per thema en binnen de thema's op chronologische volgorde. Eind 437 of begin 438 werd de *codex* gepubliceerd in Constantinopel door Theodosius II. De *codex* bestaat uit 16 boeken die elk weer onderverdeeld zijn in verschillende titels.

De keizerlijke edicten werden niet integraal opgenomen, maar alleen dat deel van de originele wet dat beschouwd werd als noodzakelijk om de essentie van de wet te bewaren. Omdat een wet soms meerdere wettelijke regels bevatte, komt dezelfde wet op meerdere plekken in de *codex* voor. Zo is er bijvoorbeeld een wet over de zondag die opgenomen is in C.Th. 2.8.18. en herhaald wordt in C.Th. 8.8.3. en 11.7.13. Daarnaast werd de retorische inleiding die gewoonlijk aan de wettekst zelf voorafging, niet opgenomen in de *Codex*. Dat valt te betreuren, want juist die retoriek zou antwoord hebben kunnen geven op de vraag wat de intenties van de keizer waren met deze wet en of hij bij het opstellen van de wet geïnspireerd was door iets of iemand. Ook betreurenswaardig is het feit dat de complete tekst van de *Codex Theodosianus* niet overgeleverd is; meer dan de helft van de eerste vijf boeken is verloren gegaan, waaronder delen van de boeken drie en vier die aan het huwelijk en de familie gewijd waren⁶. Aangezien dus vermoedelijk een aantal wetten van Constantijn ontbreekt, moet men terughoudend zijn met het doen van algemene uitspraken over het huwelijksrecht van Constantijn.

Het feit dat de *Codex Theodosianus* incompleet is overgeleverd, is niet het enige waar rekening mee gehouden moet worden bij een onderzoek naar de christelijke invloed op de huwelijkswetgeving van Constantijn de Grote. Het 'christendom' is een problematische term. In de vroege vierde eeuw kan moeilijk gesproken worden van 'het christendom' als gevestigde entiteit; de tijd van de grote kerkvaders moest immers nog aanbreken. Er waren in het vroege christendom verschillende schisma's, zoals onder andere het arianisme en donatisme en er kan dus niet gesproken worden van één christelijke visie of doctrine in de vroege 4e eeuw.

Status quaestionis

Vooraf in de wat oudere literatuur wordt de huwelijkswetgeving van Constantijn gezien als de wetgeving waarin de meeste invloed van het christendom is waar te nemen⁷. Kaser geeft in zijn handboek over Romeins privaatrecht Constantijn weer als de grote innovator, die voor het eerst de christelijke opvattingen in algemene wetten opneemt. Ook Biondi is van mening dat Constantijn als overtuigd christen zich inzette om de christelijke opvattingen tot uiting te laten komen in het (huwelijks)recht.

Tegenwoordig neemt men de christelijke invloed minder snel aan en wijst men vooral op de traditionele kenmerken van Constantijns wetgeving⁸. Men gaat er, zoals ik hierboven al schreef, niet meer zomaar vanuit dat Constantijn een overtuigd christen was, waardoor men niet meer zijn wetgeving vanuit het christendom bekijkt, maar meer als op zichzelf staand, of zelfs vanuit een Romeins perspectief. Vooral Evans Grubbs toont de vele gelijkenissen van Constantijns wetgeving met de wetgeving van zijn voorgangers aan en laat daarmee zien dat Constantijn vooral ook erg traditioneel was. Geen van de auteurs gaat echter uit van een totale afwezigheid van een christelijke invloed.

---

⁶ Evans Grubbs 1999, p. 40-45; Delmaire 2005, p. 13-17.

⁷ Anné 1941; Biondi 1954; Kaser 1971.

⁸ Evans Grubbs 1999, 2002; Nathan 2000; Arjava 1996.

Zelf hoop ik met dit onderzoek bij te dragen aan het debat over de Constantijnse kwestie door een belangrijk aspect van zijn wetgeving te bespreken. Hierbij zal ik ingaan op de mogelijke christelijke elementen in de wetgeving en of deze ingegeven zijn vanuit zijn persoonlijk geloof of dat er (ook) een andere verklaring voor te geven is. Dit kan bijdragen aan een beter beeld van Constantijn als christelijke keizer.

Hoofdstuk 1. Celibaat

Eén van de wetgevende veranderingen van Constantijn op het gebied van het huwelijksrecht is zijn herroeping van een Augusteïsche wet ter promotie van huwelijken (C.Th. 8.16.1.)⁹. Vaak wordt deze wet gezien als een christelijk geïnspireerde wet¹⁰. In het vroege christendom werd de staat van maagdelijkheid en onthouding als zeer lovenswaardig en eervol beschouwd¹¹ en Constantijn zou met deze wet de christenen die voor het celibaat kozen, vrijstellen van de financiële straffen die Augustus aan het celibatair leven had opgelegd. In dit hoofdstuk ga ik nader in op deze herroeping door Constantijn. Eerst zal ik Augustus' huwelijkswetgeving analyseren en vervolgens zal ik Constantijns wet die een reactie is op Augustus' wet bekijken. Ik zal een antwoord proberen te geven op de vraag of Constantijns motivatie voor het uitvaardigen van deze wet berust op een christelijke inspiratie.

Augustus' huwelijkswetgeving

De Romeinse bevolkingspolitiek begon bij keizer Augustus. Hij wilde het aantal *cives* (burgers) vergroten, wat nodig was om de Romeinse machtspositie in de wereld te behouden en te vergroten; de afnemende huwelijksfrequentie en het dalende aantal geboorten in vooral de hogere standen dreigde funest te worden voor het functioneren van het Romeinse wereldrijk¹². De drie wetten die de basis vormden voor de huwelijkswetgeving in het grootste deel van de keizertijd zijn de *lex Julia de maritandis ordinibus* (18 v.Chr.), de *lex Julia de adulteriis coercendis* (18 v.Chr.) en de *lex Papia-Poppaea* (9 n.Chr.). Van deze drie zijn met name de *lex Julia de maritandis ordinibus* en de *lex Papia-Poppaea* van belang, zij werden in de vierde eeuw als één wet aangeduid: de *lex Julia et Papia-Poppaea*. Deze wet verbood vrijgeboren burgers om met bepaalde vrouwen met een slechte reputatie, zoals prostituées, een huwelijk te sluiten¹³. Daarnaast bepaalden deze wetten dat alle mannen tussen de 25 en 60 jaar en vrouwen tussen de 20 en 50 jaar die nog geen kinderen hadden, moesten trouwen. Een weduwe in die leeftijdscategorie moest binnen twee jaar hertrouwen en een vrouw die van haar man gescheiden was, moest binnen 18 maanden hertrouwen¹⁴.

Het niet naleven van deze wet bracht financiële nadelen met zich mee, vooral op het gebied van het erfrecht. De ongehuwden (*caelibes*) konden geen erfenissen of legaten aanvaarden die hun waren nagelaten door iemand die geen verwant was binnen de zesde graad. Degenen die wel getrouwd waren, maar kinderloos (*orbi*), konden maar de helft van de erfenissen of legaten aanvaarden. Een vruchtbaar huwelijk, aan de andere kant, werd beloond met diverse privileges uit het *ius liberorum*, een term voor verschillende rechten. Zo zorgde een kind dat tot de puberteit overleefde ervoor dat de ouders elkaar als erfgenamen in hun testamenten mochten opnemen en het hebben van twee kinderen ontsloeg een vrijgelatene van de verplichtingen aan zijn *patronus*¹⁵. Voor vrijgeboren vrouwen die ten minste drie kinderen op de wereld hadden gebracht was er het *ius trium liberorum*, dit gaf moeders het recht om van hun kinderen intestaat te erven en bevrijdde hen van de *tutela mulierum*, de vrouwenvoogdij. Vrouwen in het oude en klassieke Rome waren niet volledig handelingsbekwaam. Normaal gesproken was de vrouw in de macht van de *pater familias* of door het huwelijk in de maritale macht (*manus*) van haar echtgenoot; als de *pater familias* echter gestorven was en de vrouw (nog) niet in de *manus* van haar echtgenoot was, dan kreeg zij een

---

⁹ Zie appendix p. 30.

¹⁰ Barnes 1981, p. 52; Biondi (III) 1954, p. 142; Spruit 1969, p. 20.

¹¹ cf. I Kor. 7.

¹² Biondi (III) 1954, p. 139; Kaser 1971, p. 280.

¹³ *Ulpiane Epitome* 13, 1 v, in Kaser 1971, p. 280. Op dit voorschrift wordt in hoofdstuk 3 (p. 18-23) nader ingegaan.

¹⁴ *Pauli Sententiae* 4,9,1 vv, in Kaser 1971, p. 281; Arjava 1996, p. 77.

¹⁵ Arjava 1996, p. 77.

voogd (*tutor*)¹⁶. Met het *ius trium liberorum* konden vrouwen dus zonder *tutor* hun zaakjes regelen. Voor vrijgelaten vrouwen gold het *ius quattuor liberorum*; zij moesten vier kinderen krijgen om vrijgesteld te worden van de *tutela mulierum*. Daarnaast werd bij de aanstelling voor publieke ambten vaak de voorkeur gegeven aan de kandidaat met de meeste kinderen¹⁷.

Effect en handhaving

Omdat het Augustus met name te doen was om meer *cives* in het Romeinse Rijk en niet meer mensen in het algemeen, gold deze wet alleen voor de *cives* en niet voor de buiten het huwelijk geboren kinderen en *peregrini*¹⁸. Dit maakte dat de niet-burgers, van wie de meesten in het oosten van het rijk woonden, hun eigen huwelijkswetten en -gebruiken handhaafden. In 212 maakte keizer Caracalla alle inwoners van het rijk Romeins burger en dus gold het Romeinse Recht toen voor iedereen. Desalniettemin heeft deze maatregel toch weinig effect gehad op de huwelijkspraktijken in de provinciën; keizers lijken niet hun best te hebben gedaan om de huwelijkswetten op te leggen in de provinciën¹⁹.

Daarnaast heeft de financiële straf voor het niet naleven van Augustus' huwelijkswetgeving weinig effect gehad²⁰. Slechts weinig mensen uit de lagere klassen maakten testamenten en degenen die dat deden, vermaakten hun bezit voornamelijk aan verwanten binnen de derde graad. Bij een intestaat erfenis kon het bezit gaan naar verwanten tot de zesde graad.

In de hogere standen, met name de senatorenstand en de *equites*, was het wel gebruikelijk om testamenten te maken en ook om legaten na te laten aan vrienden en bekenden en niet alleen aan naaste familie²¹. De Augusteïsche beperkingen op het ontvangen van erfenissen zullen dus met name bij de hogere klasse tot onvrede hebben geleid. Echter was het na Augustus al gauw mogelijk om een keizerlijke vrijstelling te krijgen; het *ius liberorum* kon, ongeacht het aantal kinderen, ook als gunst geschonken worden²².

Constantijns herroeping

In 320 herriep Constantijn de door Augustus ingestelde straffen op het celibaat (C.Th. 8.16.1)²³. Opvallend genoeg schaft hij eigenlijk niet zozeer de beperkingen voor het erven af, maar schaft hij iedereen, ook ongehuwden, onder de gehuwden (*numero maritorum*) en beschouwt hij niemand als kinderloos (*nec vero quisquam orbis habeatur*). Met *imminentibus legum terroribus* wordt waarschijnlijk verwezen naar de mogelijkheid van confiscatie van de legaten die bestemd waren voor ongehuwden, die door de wet deze legaten niet mochten aanvaarden²⁴.

Zoals ik hierboven al schreef wordt vaak aangenomen dat Constantijn de Augusteïsche straffen voor celibaat heeft ingetrokken om christelijk geïnspireerde redenen, waarschijnlijk op instigatie van zijn christelijke adviseurs, en dat de wet bedoeld was met name voor de christelijke celibatairen. Deze opvatting vindt steun in Nazarius' panegyriek op Constantijn. Op 1 maart 321 werd deze panegyriek uitgesproken ter gelegenheid van de *quindecennalia* van Constantijn en de *quinquennalia* van Constantijns zonen Crispus en Constantijn II²⁵. Bij deze gelegenheid werd gevierd dat Constantijn vijftien jaar regeerde en zijn zonen Crispus en Constantijn II vijf jaar. In de

---

¹⁶ Kaser 1971, p. 313; Evans Grubbs 2002, p. 23.

¹⁷ Arjava 1996, p. 77.

¹⁸ Biondi (*III*) 1954, p. 139.

¹⁹ Evans Grubbs 1999, p. 97; Arjava 1996, p. 78.

²⁰ Evans Grubbs 1999, p. 105.

²¹ Evans Grubbs 1999, p. 106.

²² Arjava 1996, p. 78.

²³ Voor de wettekst met vertaling, zie appendix p. 30.

²⁴ Evans Grubbs 1999, p. 122.

²⁵ Nixon 1994, p. 338.

peroratio dankt Nazarius Constantijn voor alles wat hij voor de stad heeft gedaan, ook voor de wetten:

*Novae leges regendis moribus et frangendis vitiis constitutae; veterum calumniosae ambages recisae captandae simplicitatis laqueos perdidierunt. Pudor tutus, munita coniugia*²⁶.

Nieuwe wetten zijn opgesteld om de zeden te sturen en de vergrijpen te bedwingen; de bedrieglijke wijdlopgheid van de oude <wetten> is weggesnoeid en heeft de strikken verloren waarmee zij de oprechtheid probeerde te bedriegen. Kuisheid is veilig, huwelijken versterkt.

Over Nazarius zelf is weinig bekend; het is onduidelijk of hij een christen was. Barnes meent dat Nazarius waarschijnlijk wel een christen was, omdat er in de panegyriek kenmerken van een christelijke houding te vinden zijn, al zijn dat er niet veel²⁷. Vooral *pudor* wordt als een reden gezien om aan te nemen dat Constantijns motief voor de wet een christelijk geïnspireerd motief was. Het feit dat Nazarius de nadruk legt op de bescherming van de *pudor*, wijst op een christelijke inspiratie, aangezien kuisheid met name een christelijke deugd is²⁸. Evans Grubbs meent echter dat het prijzen van de nieuwe wetgeving puur een kenmerk van de panegyriek is. Zij vergelijkt de panegyriek van Nazarius met die van Plinius op keizer Trajanus, waarin ook diens *pietas*, *abstinentia* en *castitas* geprezen wordt²⁹. Deze woorden geven dus niet met zekerheid aan dat de wet door christelijke invloed tot stand kwam.

Een ander argument voor de stelling dat de wet van Constantijn christelijk gemotiveerd is, is te vinden in de *Vita Constantini* van Eusebius. In VC 4.26 vermeldt Eusebius Constantijns afschaffing van de Augusteïsche straffen op het celibaat en de kinderloosheid en geeft als reden dat degenen die kinderloos zijn door hun liefde voor God geprezen moeten worden en niet gestraft:

Τοὺς μὲν οὖν ἀσθενεῖα φύσεως παίδων ἐπιθυμίας στερουμένους ἐλεῖσθαι ἀλλ' οὐ τιμωρεῖσθαι προσήκειν, τὸν δὲ τοῦ κρείττονος ἐραστὴν ἄξιον εἶναι ὑπερθαυμάζειν ἀλλ' οὐ κολλάζειν. Οὕτω τὸν νόμον βασιλεὺς σὺν ὀρθῷ λογισμῷ μετερρύθμιζε³⁰.

Men behoort medelijden te hebben met degenen die het verlangen naar kinderen missen door een gebrek van de natuur, niet hen te straffen, en het is waardig de vereerder van de Hogere zeer te bewonderen, maar niet te straffen. En zo hervormde de keizer de wet op grond van een juiste overweging.

Aangezien Eusebius zelf een christen was, is zijn *Vita Constantini* uit een christelijk perspectief geschreven en daardoor lastig als (objectieve) bron te gebruiken voor Constantijns opvattingen en motieven.

Het is overigens goed mogelijk dat Constantijn in 320 nog helemaal niet bekend was met de celibataire christenen³¹. Celibatairen leefden toen nog niet in georganiseerde groepen; uit Athanasius' *Vita Antonii* weten we dat er in Egypte al wel zulke groepen waren, maar in het begin van de vierde eeuw waren deze groepen in het westen waarschijnlijk niet bekend (Athanasius had zijn *Vita Antonii* ook nog niet geschreven)³². Het is echter wel mogelijk dat Constantijn hierover

²⁶ *Pan. Lat.* 4.38.4-5.

²⁷ Barnes 1981, p. 73.

²⁸ Evans Grubbs 1999, p. 127.

²⁹ Evans Grubbs 1999, p. 126.

³⁰ *Eus. VC* 4.26.4.

³¹ Evans Grubbs 1999, p. 133.

³² Evans Grubbs 1999, p. 132; Arjava 1996, p. 79, p. 159.

gehoord had van zijn christelijke adviseurs.

Het celibaat werd in sommige kerken van geestelijken verlangd, maar was (nog) geen algemene regel³³. En van de celibatairen die er waren is het nog maar de vraag of zij echt geraakt werden door de huwelijkswetgeving van Augustus. Weinig christenen, zelfs bisschoppen niet, behoorden in de vroege 4^e eeuw tot de bovenlaag van de bevolking. De (senatoriale) aristocratie (op wie de wetten vooral gericht waren) werd veel langzamer christelijk dan de rest van de bevolking³⁴.

Aangezien de Augusteïsche wetten verre van effectief waren, er maar weinig christenen profiteerden van Constantijns wijziging en Constantijn mogelijk niet (goed) op de hoogte was van het bestaan van de celibatairen, acht ik het waarschijnlijker dat Constantijn met deze afschaffing een poging deed om de relaties met de senaat te verbeteren. Het was immers de senatoriale aristocratie die vrijwel als enige het slachtoffer was van de huwelijkswetgeving van Augustus. Daarnaast vermeldt Constantijns wet zelf dat de ongehuwden als gehuwd moeten worden beschouwd. Als de ongehuwde staat volgens Constantijn iets positiefs en bewonderenswaardig was (zoals we lezen bij Eusebius), is het opvallend dat dat niet zo in de wet naar voren komt. De wet herroept tevens alleen de beperkingen op het aanvaarden van erfenissen en legaten door ongehuwden en kinderlozen, maar herroept niet de privileges die aan een vruchtbaar huwelijk verbonden waren. Het *ius liberorum* bleef ook nog steeds door keizers aan kinderloze stellen geschonken worden³⁵. Ook hieruit blijkt dat Constantijn waarschijnlijk eerder de aristocratie een dienst wilde bewijzen dan dat hij puur op grond van christelijk geïnspireerde motieven de straffen op het celibaat wilde afschaffen.

Desalniettemin denk ik dat het goed mogelijk is dat Constantijn bij het uitvaardigen van zijn wet in zekere zin wel beïnvloed is door het christendom. Zijn voornaamste doelgroep was waarschijnlijk de aristocratie, maar door de godsdienstvrijheid in het rijk groeide het aantal christenen en was het voor Constantijn, dan wel voor zijn christelijke adviseurs, te voorzien dat de financiële nadelen van het celibaat in de toekomst ook christenen zouden raken.

Met deze herroeping heeft Constantijn een strategische zet gedaan: hij begunstigde de Romeinse (pagane) aristocratie en kon tegelijkertijd door de christenen gezien worden als een aanhanger van het christendom en hervormer naar christelijke waarden. Door de wetgeving niet met zoveel woorden af te schaffen, maar voortaan iedereen tot de gehuwden te rekenen heeft hij de christelijke innovatie verpakt in de Romeinse traditie.

---

³³ Evans Grubbs 1999, p. 136.

³⁴ Evans Grubbs 1999, p. 135.

³⁵ Arjava 1996, p. 80.

Hoofdstuk 2. Verloving

Een ander onderwerp op het gebied van het huwelijksrecht dat Constantijn van nieuwe wetgeving heeft voorzien, is de verloving. In C.Th. 3.5.2-6 geeft Constantijn regels met betrekking tot verlovingsgeschenken en het verbreken van verlovingsbeten. Ook deze wetgeving is volgens sommigen geïnspireerd vanuit het christendom³⁶. In dit hoofdstuk ga ik nader in op deze verlovingswetten. Daartoe zal ik eerst een globale schets geven van de verlovingspraktijken in het Romeinse Rijk vóór Constantijn om vervolgens Constantijns wetgeving te bespreken. Daarbij zal ik ingaan op de mogelijke invloed van het christendom op die wetten. Zo hoop ik ook bij deze wetten een antwoord te kunnen geven op de vraag of Constantijns motivatie bij het uitvaardigen van deze wetten berust op een christelijke inspiratie.

Verloving in Rome

In het klassieke Rome hield verloving een door middel van een *sponsio* afgelegde trouwbelofte in. Vanaf het einde van de republiek was voor de verloving een mondelinge trouwbelofte voldoende. De *pater familias* van de familie beloofde aan de potentiële echtgenoot zijn (klein)dochter ten huwelijk te geven³⁷. De verloving kon door een eenzijdige verklaring van één van beide partijen verbroken worden³⁸.

Het voornaamste doel van het huwelijk was de overdracht van de familienaam en het bezit aan de volgende generatie. De verloving werd daarom doorgaans voorafgegaan door onderhandelingen tussen de twee families om ervoor te zorgen dat het overdragen van het bezit soepel en correct zou verlopen³⁹. Mannen trouwden gewoonlijk tussen de 25 en 30 jaar en vrouwen (meisjes) in hun late tienerjaren en bij aristocratische families vaak zelfs eerder, rond hun 12^e jaar. De *patres familias* van beide families arrangeerden het huwelijk. De toekomstige echtgenoot had gewoonlijk wel enige invloed in die huwelijksonderhandelingen en mocht ook meisjes voorstellen om mee te trouwen. Als zijn vader (en grootvader) gestorven waren, was hij *sui iuris* en kon hij de onderhandelingen zelf aangaan. De toekomstige bruid had minder inspraak in de onderhandelingen; van haar werd verwacht dat ze de door haar ouders gekozen partner accepteerde. Een weduwe of gescheiden vrouw die wilde hertrouwen had wel meer inspraak, zeker als haar *pater familias* gestorven was en zij *sui iuris* was⁴⁰.

Als voor de aanstaande bruidegom een meisje gevonden was en de onderhandelingen voltooid waren, werd de verloving (*sponsalia*) gevierd met een feest. Er werden geschenken uitgewisseld tussen de verloofden; tijdens het huwelijk was dat verboden. Deze geschenken zijn in te delen in twee soorten: de geschenken met het oog op het tot stand brengen van het huwelijk (*donatio adfinitatis contrahendae causa*) en 'gewone' geschenken als teken van affectie. Deze laatste geschenken waren doorgaans van mindere waarde en konden niet terugverlangd worden als het huwelijk niet tot stand kwam; de *donationes adfinitatis contrahendae causa* waren vaak van grotere waarde en konden wel teruggeëist worden. De gever kon deze geschenken teruggeisen als de verbreking van de verloving niet aan hem te wijten was⁴¹.

Vanaf de keizertijd was, als gezegd, geen geschreven contract of ceremonie noodzakelijk om de verloving te bevestigen of legaal te maken. Uit de derde eeuw zijn veel keizerlijke rescripten overgebleven naar aanleiding van *libelli* van burgers die advies vroegen over het geven en

³⁶ Anné 1941, p. 181, 486; Biondi (III) 1954, p. 124.

³⁷ Kaser 1971, p. 277.

³⁸ Gai. D. 24,2,2,2 in Kaser 1971, p. 277.

³⁹ Evans Grubbs 1999, p. 140.

⁴⁰ Evans Grubbs 1999, p. 141.

⁴¹ Arjava 1996, p. 54; Evans Grubbs 2002, p. 111.

teruggeven van geschenken tussen aanstaande echtgenoten en de status van die voorhuwelijkse geschenken. Hieruit blijkt dat er grote onduidelijkheid was over de vraag wanneer men verlovingsgeschenken kon teruggeisen en dat er dus behoefte was aan een algemene regel over de bestemming van verlovingsgeschenken als het huwelijk niet tot stand kwam⁴². Constantijn begint als eerste keizer met wetgeving over voorhuwelijkse geschenken.

Constantijns verlovingswetten⁴³

In C.Th. 3.5.2-6 is Constantijns regelgeving over de verloving opgenomen. De eerste wet (C.Th. 3.5.2) is van 16 oktober 319. Deze wet gold alleen in het westelijke deel van het rijk, aangezien het oostelijke deel nog niet in Constantijns macht was, maar in die van Licinius. Deze wet bepaalt dat de verloofde die verantwoordelijk is voor het verbreken van de verloving de verlovingsgeschenken die hij of zij ontvangen heeft, moet teruggeven aan de gever ervan; ongeacht de reden van de verbreking of geslacht van de verloofde. Eerder namelijk, zo valt op te maken uit de wet, was het gebruikelijk dat de *sponsa* de geschenken nooit hoefde terug te geven als de verloving verbroken werd. Er moet ook niet meer gekeken worden naar de reden van de verbreking, want al lang vóór de verloving is er onderhandeld en hadden mogelijke nadelen van de verloving opgemerkt kunnen worden. Constantijn houdt ook rekening met de mogelijkheid dat één van beide verloofden sterft. In dat geval gaan de geschenken die de overleden verloofde had gegeven terug naar zijn erfgenamen, als er tenminste passende erfgenamen waren; ouders of kinderen uit een eerder huwelijk konden die geschenken erven. Als de overledene alleen erfgenamen voorbij de eerste graad van verwantschap had, dan mocht de overlevende verloofde de geschenken houden. Constantijns volgende wet over de verlovingsgeschenken is C.Th.3.5.3., van 28 april 330. Constantijn had besloten dat alle geschenken ingeschreven moesten worden in de openbare registers om rechtsgeldig te kunnen zijn, dus ook de verlovingsgeschenken⁴⁴. In deze wet bepaalt hij echter dat voorhuwelijkse geschenken aan een minderjarig meisje (i.e. een meisje onder de 25 jaar) die niet opgenomen zijn in de registers, toch geldig zijn. Dit vanwege het feit dat het oneerlijk voor de vrouw zou zijn als haar geschenken haar ontnomen zouden worden omdat haar man nalatig was geweest toen zij minderjarig was en waarschijnlijk geen weet had van deze nalatigheid van de inschrijvingsverplichting⁴⁵.

C.Th.3.5.4. en -5 zijn van dezelfde datum, 12 april 332, en vormden eerst waarschijnlijk één wet. Hierin bepaalt Constantijn dat een man die met een meisje verloofd is, binnen twee jaar met haar moet trouwen. Als er twee jaar voorbij zijn en het meisje trouwt met een ander, dan zal zij geen straf ondergaan (*nihil fraudis ei sit*)(C.Th.3.5.4). C.Th.3.5.5. bouwt daarop voort; de wet zegt dat de vader, *tutor* of *curator* verbannen zal worden naar een eiland als hij het meisje dat hij eerder aan een soldaat had uitgehuwelijkt, vóór het daadwerkelijke huwelijk aan een ander uithuwelijkt. Als er echter twee jaar voorbij zijn gegaan en de soldaat heeft nagelaten met het meisje te trouwen, dan mag het meisje uitgehuwelijkt worden aan een ander en zal degene die haar uithuwelijkt niet gestraft worden.

Hieruit blijkt dat Constantijn vond dat een verloving maximaal twee jaar mocht duren; daarna werd het als *de facto* verbroken beschouwd. Deze termijn lijkt niet zomaar te zijn bedacht, maar te zijn gegroeid uit de – door Constantijn ingetrokken – Augusteïsche wet die verloofde koppels toestond om aan de straffen die op het celibaat gesteld waren te ontsnappen, als ze binnen twee jaar trouwden. Als er twee jaren voorbij waren gegaan en de verloofden niet getrouwd waren, dan werden ze volgens de Augusteïsche wet als *caelibes* beschouwd en waren ze derhalve onderworpen

---

⁴² Arjava 1996, p. 55, Evans Grubbs 2002, p. 111.

⁴³ Zie appendix p. 30 e.v.

⁴⁴ C.Th.3.5.1.

⁴⁵ Evans Grubbs 1999, p. 163.

aan de straffen die daar op stonden⁴⁶. Dat een meisje niet binnen de twee jaar van haar verloving aan een ander uitgehuwelijkt mag worden, blijkt al uit C.Th.3.5.4.; Constantijn geeft in C.Th.3.5.5. dus een speciale maatregel met betrekking tot meisjes die aan een soldaat uitgehuwelijkt zijn. Evans Grubbs verklaart deze aparte maatregel als volgt: normaliter (ook vóór Constantijn) werd degene die een meisje met een ander had laten huwen dan haar *sponsus* gestraft met *infamia*. Dit resulteerde in wettelijke onbevoegdheden, zoals de onmogelijkheid om een publiek ambt te vervullen. Waarschijnlijk betekende zo'n straf echter niet veel voor ouders die hun dochter aan een soldaat uithuwelijken; zij behoorden doorgaans tot de lagere klassen en als er al verlovingsgeschenken uitgewisseld waren, hadden die niet veel waarde en had een verbeurdverklaring van die geschenken ook geen grote gevolgen voor de ouders of voogden die graag hun huwbare dochter wilden laten trouwen. Om een verlovingsbreuk met soldaten te ontmoedigen, voegde Constantijn dus een strengere straf toe: *relegatio in insulam*, een tijdelijke of levenslange verbanning naar een eiland⁴⁷.

Constantijns laatste wet op het gebied van verloving(sgeschenken) is C.Th.3.5.6. van 15 juli 335. Hierin behandelt Constantijn ook de bestemming van verlovingsgeschenken bij het overlijden van één van de verloofden vóór het huwelijk, maar in tegenstelling tot C.Th.3.5.2. maakt hij in deze wet onderscheid tussen de verloving waarin een kus is gegeven (*interveniente osculo*) en een verloving waarin geen kus is gegeven. Als er een kus is gegeven, komt de helft van de gegeven geschenken in het vermogen van de overlevende, de andere helft gaat naar de erfgenamen. In tegenstelling tot C.Th.3.5.2. maakt het in deze wet niet uit of de erfgenamen in de eerste graad verwant zijn of niet. Als er geen kus is gegeven, gaan de geschenken terug naar de gever of zijn erfgenamen. Maar als de *sponsa* de gever is, wat volgens de wet erg zeldzaam is, maakt het weer niet uit of er een kus gegeven is of niet, dan zijn alle geschenken ongeldig en gaat de eigendom over naar de *sponsa* die de geschenken gegeven had of haar erfgenamen.

In zijn wetgeving over de bestemming van verlovingsgeschenken na het verbreken van de verloving heeft Constantijn geen rekening gehouden met het verbreken van de verloving met wederzijds goedvinden.

Interveniente osculo

Het feit dat Constantijn in zijn wet (C.Th.3.5.6) verwijst naar de verlovingskus (*interveniente osculo*), wijst volgens sommigen op een christelijke motivatie achter deze wet⁴⁸. Nergens in de Romeinse literatuur wordt gesproken over een kus als verlovingsritueel, behalve bij Tertullianus (160-230), een christelijke schrijver⁴⁹. Zijn verhandeling '*de virginibus velandis*' behandelt de vraag wanneer welke vrouwen hun hoofd moeten bedekken. In het elfde hoofdstuk noemt hij de verloofde vrouwen:

*Si autem ad desponsationem velantur, quia et corpore et spiritu masculo mixtae sunt – per osculum et dexteras per quae primum resignarunt pudorem spiritu, per commune conscientiae pignus quo totam condixerunt confusionem, [...]*⁵⁰

Maar als zij bij de verloving <hun hoofd> bedekken, omdat zij zowel wat betreft het lichaam als wat betreft de geest zich met een man hebben gemengd – door middel van een kus en het handen vasthouden, waardoor zij eerst in de geest afstand hebben gedaan van de

⁴⁶ Zie hoofdstuk 1 (p. 9) voor de Augusteïsche straffen op het celibaat; Spruit 1969, p.12.

⁴⁷ Evans Grubbs 1999, p. 168-9.

⁴⁸ Biondi (*III*) 1954, p. 124; Anné 1941, p.79.

⁴⁹ Ambrosius en Johannes Chrysostomus noemen de kus ook in verband met de verloving, maar zij zijn beide van na Constantijn. Anné 1941, p. 63.

⁵⁰ Tert. *de virg. vel.* XI, 9.

kuisheid door een gemeenschappelijk onderpand van medeweten, waardoor zij gemeenschappelijk de hele verbinding zijn overeengekomen [...]

Uit dit fragment blijkt dat volgens Tertullianus de kus (*osculum*) een vast onderdeel was van het christelijke verlovingsritueel. Of de kus bij de verloving een christelijke oorsprong heeft is niet duidelijk. Biondi en Anné menen dat die een christelijke oorsprong heeft, omdat deze in de christelijke wereld een spirituele waarde heeft en in de heidense wereld niet. De traditie van een *osculum* bij de verloving zou dus zijn voortgekomen uit christelijke gebruiken⁵¹. Evans Grubbs meent dat de verlovingskus al een voorchristelijke oorsprong bij de Romeinen had; over die details werd door de Romeinen niet geschreven⁵².

Zelf denk ik dat het voor de vraag of deze wet van Constantijn christelijk geïnspireerd is weinig van belang is wat de oorsprong van de verlovingskus was. Dat de verlovingskus in geen enkele Romeinse wet, door geen enkele schrijver vóór Constantijn genoemd wordt, behalve door Tertullianus, en juist in de kerk een bijzondere spirituele waarde heeft, geeft al aan dat de verlovingskus, in ieder geval vanaf de derde eeuw na Christus, een christelijke gewoonte was, ongeacht of haar oorsprong christelijk, oosters of Romeins was. Als het zowel een pagane als een christelijke gewoonte was, is het opmerkelijk dat er in geen enkele andere Romeinse wet over gesproken wordt. Constantijn maakte met deze wet dus waarschijnlijk impliciet een onderscheid tussen een christelijke en een pagane verloving.

Als we kijken naar de andere verlovingswetten van Constantijn is het lastiger een duidelijke christelijke motivatie te herkennen. Het feit dat hij algemene wetten uitvaardigde om de bestemming van de verlovingsgeschenken te reguleren, kan wel gezien worden als reactie op verschillende kerkelijke beslissingen⁵³. In de 4^e eeuw was de verloving namelijk onderwerp van verschillende concilies, zoals het concilie van Elvira in 305 en het concilie van Ancyra in 314. Hieruit blijkt dat in de 4^e eeuw de verloving voor christenen een zeer serieuze verbintenis was, vooral omdat de aanstaande bruid en bruidegom bij de verloving de huwelijkszegen ontvingen van een geestelijke. Het is echter onduidelijk of Constantijn zijn wetgeving door dit sentiment liet leiden. De verloving had in de christelijke wereld een belangrijke, spirituele betekenis, maar was bij de Romeinen ook van groot belang, zo blijkt uit een tekst van Papinianus⁵⁴. Een algemene wet, in tegenstelling tot de vele keizerlijke rescripten van de 3^e eeuw, was dus voor beide groepen gewenst. Dat degene die de verloving verbroken heeft, zijn ontvangen geschenken moet teruggeven aan de gever (C.Th.3.5.2.) komt overeen met de visie op de *donationes adfinitatis contrahendae causa* uit het Romeinse recht van de tijd vóór Constantijn. Zo hadden Alexander Severus, Valerianus en Gallienus in hun rescripten al eenzelfde beslissing genomen als Constantijn in 319 nam in zijn wet. Constantijn heeft die regel slechts uitgebreid door geen onderscheid meer te maken tussen geschenken die zijn gegeven met het doel om het huwelijk aan te gaan (*donationes adfinitatis contrahendae causa*) en (kleinere) geschenken met voornamelijk symbolische waarde; of eigenlijk door die kleinere geschenken met symbolische waarde ook te rekenen tot de *donationes adfinitatis contrahendae causa (et tanquam futuri causa matrimonii)*⁵⁵.

Ook de wetten C.Th.3.5.4 en -5, die bepalen dat een verloofde vrouw na twee jaar aan een ander

---

⁵¹ Biondi (*III*) 1954, p. 125; Anné 1941, p. 477.

⁵² Evans Grubbs 1999, p. 178.

⁵³ Evans Grubbs 1999, p. 179.

⁵⁴ D.48.5.12.7 in: Evans Grubbs 1999, p. 180.

⁵⁵ C.Th.3.5.2., zie appendix p. 30-32.

uitgehuwelijkt mag worden, lijken sterk geïnspireerd door en consistent met de keizerlijke rescripten van de derde eeuw⁵⁶.

Over het algemeen ben ik het eens met Evans Grubbs en Nathan, die beiden stellen dat Constantijns wetgevende innovaties op het gebied van het verlovingsrecht vooral erg pragmatisch zijn en in lijn met het klassieke Romeinse recht⁵⁷. Aan de andere kant meen ik dat Constantijn in zijn laatste wet op dit gebied, C.Th.3.5.6., wel geïnspireerd is door christelijke motieven, aangezien de verlovingskus een christelijke gewoonte was en in geen enkele eerdere Romeinse wet of rescript genoemd wordt.

Al met al lijkt Constantijn ook hier weer een strategische zet te hebben gedaan. Met deze verlovingswetgeving maakte hij van de rescripten van de pagane keizers een algemene, niet casuïstische, wet en bleef hij dicht bij het al bekende Romeinse recht, maar liet hij aan de andere kant de christenen zien dat hij verloving zag als een serieuze aangelegenheid en zich liet leiden door hun traditie door de verlovingskus expliciet te noemen in zijn wet.

---

⁵⁶ Evans Grubbs 1999, p. 182.

⁵⁷ Evans Grubbs, 1999, p. 182; Nathan 2000, p. 62.

Hoofdstuk 3. Concubinaat

Voor een Romeins huwelijk was vereist dat beide echtgenoten Romeins burger waren. Daarnaast werden door Augustus nog strengere regels aan het huwelijk gesteld, met name om het huwelijk van een man en een vrouw van verschillende sociale standen tegen te gaan. Hierdoor kon iemand uit de senatoriale rang niet met een vrijgelatene trouwen. Omdat liefde zich echter niet door een wet laat leiden, kwamen er ook ‘partnerschappen’⁵⁸ voor van mensen van verschillende status, *contubernia* of *concubinatus* genoemd. Het verschil tussen deze twee termen is dat *contubernium* een relatie inhoudt tussen een vrij persoon en een slaaf of tussen twee slaven onderling en *concubinatus* een samenlevingsvorm is van twee mensen van verschillende status⁵⁹. In dit hoofdstuk zal ik Constantijns wetgeving met betrekking tot het concubinaat bespreken. Eerst zal ik nader ingaan op het Romeinse *concubinatus* vóór Constantijn en Augustus’ wetgeving daarover. Vervolgens zal ik Constantijns wetgeving bespreken en tot slot zal ik antwoord proberen te geven op de vraag of er sprake is van een christelijk geïnspireerde motivatie bij die wetten.

Huwelijkswetgeving van Augustus

Zoals hierboven al vermeld, was voor een huwelijk vereist dat beide echtgenoten Romeins burger waren. Alleen kinderen uit zo’n *iustum matrimonium* werden Romeins burger, vielen onder de *patria potestas* en werden erfgenaam (*sui heredes*) van hun vader⁶⁰. Een ander huwelijksgebod was monogamie; een man kon tegelijkertijd maar met één vrouw getrouwd zijn en andersom⁶¹. Daarnaast waren er nog de relatieve huwelijksbeletsen, die alleen bestaan tegenover een bepaald persoon. De Romeinen vereisten dat de ene aanstaande echtgenoot met de ander *conubium* had, dat wil zeggen dat hij of zij met de ander een geldig huwelijk kon sluiten. *Conubium* ontbrak bij een ongelijke status. In zijn *Lex Iulia de maritandis ordinibus* (18 v. Chr.) bepaalde Augustus dat vrijgeboren burgers (*ingenui*) geen huwelijk mochten sluiten met vrouwen met een oneervol beroep zoals prostituées, koppelaarsters en toneelsteren en vrouwen die voor overspel waren veroordeeld of hierbij op heterdaad waren betrapt⁶². Voor leden van de senatorenstand reikte dat verbod nog verder; zij mochten ook niet trouwen met vrijgelatenen⁶³. Huwelijken in strijd met deze wet werden aanvankelijk niet als nietig aangemerkt, maar als niet-gesloten, waardoor degene die een dergelijk “huwelijk” had gesloten, niet voldeed aan de wettelijke plicht van gehuwd-zijn en dus onderworpen werd aan de straffen die de wet oplegde aan *caelibes*⁶⁴. In een *senatus consultum* onder Marcus Aurelius en Commodus, in 180 n. Chr., werden dergelijke “huwelijken” ‘*contra legem Iuliam et Papiam Poppaeam*’ nietig verklaard⁶⁵. De huwelijksluiting zelf werd in de Romeinse tijd niet als een rechtshandeling gezien en er waren daardoor ook geen juridische vormvereisten. Er waren wel gebruiken, zoals bruiloftsrituelen, maar de geldigheid van het huwelijk hing daar niet van af. Het enige wat het huwelijk onderscheidde van het concubinaat was de *affectio maritalis*, de wil van de echtgenoten om voortaan als gehuwden te leven, en de *honor maritalis*, de eer en privileges die aan de huwelijkse staat verbonden waren⁶⁶. In de hogere klassen was een openbare bruiloft, een bruidsschat of een geschreven contract wel gebruikelijk, zodat over een huwelijk waarschijnlijk weinig twijfel was; bij lagere klassen echter was

⁵⁸ Met ‘partnerschap’ bedoel ik het duurzaam samenleven van een man en een vrouw die niet gehuwd zijn.

⁵⁹ Bierkan 1907, p. 305.

⁶⁰ Kaser 1971, p. 276.

⁶¹ Gaius 1,63 in: Kaser 1971, p. 278.

⁶² Spruit 1969, p. 11.

⁶³ *Ulpiani Epitome* 13,1 in: Kaser 1971, p. 280.

⁶⁴ Zie hoofdstuk 1, p. 9.

⁶⁵ Kaser 1971, p. 280; Spruit 1969, p. 14.

⁶⁶ Biondi (*III*) 1954, p. 127.

dit niet vanzelfsprekend en was het soms onduidelijk of er sprake was van een *iustum matrimonium*⁶⁷. Het lijkt erop dat van mensen van dezelfde status verwacht werd dat ze getrouwd waren en dat er sprake was van een *concubinatus* tussen personen van verschillende sociale status⁶⁸.

Het *concubinatus* was een niet als huwelijk erkende permanente monogame samenleving en had dus ook niet de rechtsgevolgen van een huwelijk; de vrouw werd geen *uxor* en de kinderen geboren uit een *concubinatus* waren onwettig. Het concubinaat was door de *lex Iulia et Papia Poppaea* toegestaan met alle door de *lex Iulia de maritandis ordinibus* als sociaal inferieur verklaarde vrouwen⁶⁹. Veelal kwam het concubinaat voor of na een huwelijk voor. Als een weduwnaar of gescheiden man al een aantal wettige kinderen – en dus ook wettige erfgenamen – had en niet wilde dat er nog meer wettige kinderen bijkwamen onder wie het familiebezit na zijn dood verdeeld zou moeten worden, kon hij in plaats van een tweede huwelijk een concubinaat aangaan. Ook bij jongemannen kwam het concubinaat voor, vooral in de late oudheid. Een Romeinse jongeman trouwde gewoonlijk vrij laat, in het eind van zijn twintiger jaren. Als een jongeman wel een stabiele relatie wilde, maar niet de sociale en wettelijke verantwoordelijkheden van een huwelijk, kon hij een concubine nemen, vaak een slavin of een vrouw van anderszins lage sociale status, van wie hij gemakkelijk afstand kon doen wanneer hij een bruid had gevonden met een passende sociale status. Dat was veel gemakkelijker dan echtscheiding, want er hoefde geen bruidsschat teruggegeven te worden en als er kinderen waren, waren die toch onwettig, dus daar hoefde geen rekening mee worden gehouden⁷⁰.

Constantijns wetgeving

De *Codex Theodosianus* bevatte drie wetten van Constantijn met betrekking tot het concubinaat en de status van de kinderen, geboren uit een dergelijke relatie⁷¹. Van deze drie wetten is de eerste verloren en is de tweede deels overgeleverd. In C.Th.4.6.2. bepaalt Constantijn nogmaals wat ook al door Augustus bepaald was, namelijk dat onwettige kinderen niet kunnen erven. Als er geen wettige kinderen of andere legitieme erfgenamen waren, ging al het bezit naar de fiscus. Constantijn behoudt in deze wet dus de traditionele opvatting van Augustus en in C.Th.4.6.3. breidt hij de Augusteïsche huwelijksbelemmeringen uit. Aan de ene kant breidt hij de categorie 'oneervolle vrouwen' uit, aan de andere kant verbiedt hij niet alle vrijgeboren mannen met zulke vrouwen te trouwen, maar slechts mannen uit de hogere sociale rangen. Augustus noemt al de senatoriale rang in het bijzonder, waarbinnen een huwelijk met een vrijgelatene niet toegestaan is; Constantijn voegt daar ook andere sociale klassen aan toe: *perfectissimi*, mannen uit de *equites*-rang die voor posities in de Romeinse administratie, zoals een gouverneurschap, gekozen konden worden, *duumviri* en *quinquennales*, beide belangrijke magistraten in het stadsbestuur, *flamines*, die de lokale (pagane) priesterschappen bekleedden, en *sacerdotes provinciae*, de provinciale priesters die verantwoordelijk waren voor het behoud van de rijkscultus⁷². Vervolgens worden in de wet vrouwen opgesomd met wie bovenstaande mannen geen huwelijk mogen sluiten. Opvallend is dat als eerst *ancilla*, slavin, genoemd wordt, want het was in het Romeinse Rijk sowieso al verboden voor een slavin om te trouwen. *A contrario* zou je hieruit kunnen opmaken dat het dus voor een Romeins burger die niet in deze wet genoemd wordt, wel mogelijk was om met een slavin te trouwen. Het is niet duidelijk of Constantijn dit bedoeld heeft; het zou ook kunnen dat *ancilla*

---

⁶⁷ Arjava 1996, p. 205.

⁶⁸ Arjava 1996, p. 205.

⁶⁹ Kaser 1971, p.286; Spruit 1969, p. 15.

⁷⁰ Arjava 1996, p. 208; Evans Grubbs 1999, p. 295.

⁷¹ C.Th.4.6.1-3; zie appendix p. 35 e.v.

⁷² Evans Grubbs 2002, p. 166.

slechts voor de volledigheid ook in deze wet is opgenomen. Vervolgens wordt *liberta* genoemd. Een *liberta* is iemands eigen vrijgelaten vrouw, een *libertina* is een vrijgelaten vrouw in het algemeen⁷³. Ook dit woord zorgt dus voor verwarring: mocht een in de wet genoemde man dan wel trouwen met een vrijgelaten vrouw, alleen niet met zijn eigen vrijgelaten vrouw? Dat de wet hier *liberta* noemt en niet *libertina* kan ook gezien worden als een verwijzing naar Augustus' wet; die wet had een *concupinatus* tussen een *patronus* en een vrijgelaten vrouw juist toegestaan⁷⁴.

Hierna worden vrouwen genoemd met een oneervol beroep, zoals toneelspeelsters (*scaenicae*), kroeghoudsters (*tabernariae*) en vrouwen die de verkoop van publieke koopwaar leidden (*quae mercimoniis publicis praefuit*). Dochters van koppelaarsters (*lenonis filiae*) en gladiatoren (*harenarii filiae*) worden ook genoemd; koppelaarsters en gladiatoren zelf werden ook al in de Augusteïsche wet genoemd. Prostituéés, met wie het in het Romeinse recht sowieso al verboden was om een huwelijk te sluiten, worden niet in deze wet nog eens expliciet genoemd, maar zij vallen waarschijnlijk onder de 'onaanzienlijke of verachtelijke vrouwen' (*humiles vel abiectae*).

Als de in de wet genoemde mannen hun kinderen bij de in de wet genoemde oneervolle vrouwen wilden legitimeren, werden ze gestraft met *infamia* (dit hield vooral een uitsluiting van publieke (ere)ambten (*dignitates*) in) en kregen ze de status van *peregrinus*: zij verloren hun burgerschap en de daarbij horende privileges. Voor mannen van status had dit grote gevolgen. Daarnaast bepaalde Constantijn dat geschenken aan een concubine en onwettige kinderen, die in het klassieke recht geldig waren, nu nietig waren en teruggegeven moesten worden aan de wettige kinderen of andere naaste familieleden. Ook erfating aan onwettige kinderen werd bestraft. Binnen twee maanden moesten de nabestaanden van de overleden man het nagelaten bezit van de onwettige kinderen terugbrengen of een beroep doen op de provinciegouverneur om het terug te krijgen, anders zou de fiscus beslag leggen op de betreffende eigendom die door een 'schandelijke vrijgevigheid' (*impura liberalitas*) aan de onwettige kinderen en vrouwen nagelaten was. Zij werden gestraft met marteling en een 'viervoudige straf' (*poena quadrupli*), dat wil zeggen dat, wanneer de eigendom weer terug is gegaan naar de wettige kinderen of naaste familie, zij als boete vier keer het originele bedrag moesten betalen. Constantijn voorzag hier kennelijk de situatie waarin de legitieme erfgenamen zich niet aan deze wet wilden houden, ondanks dat zij zelf van de wet zouden profiteren. Kennelijk zouden de wettige erfgenamen proberen de onwettige kinderen toch te laten erven; misschien als de man geen wettige kinderen had en/of de relatie altijd als huwelijk was gezien en ook een huwelijk was in alles behalve naam⁷⁵.

Overigens duidt de wet in 4.6.3.1. en 4.6.3.3. de concubine aan als *uxor*, eigenlijk een verkeerd gekozen term hier, omdat een *uxor* een echtgenote is en hier juist een concubine bedoeld wordt. Aan het eind van C.Th.4.6.2 en 4.6.3. wordt een zekere Licinnianus genoemd. Het is onbekend wie dit was, het zou misschien een onwettige zoon van Constantijns eerdere co-keizer Licinius zijn geweest⁷⁶.

Constantijn bant met deze wet dus niet zozeer het concubinaat *an sich*, maar legt straffen op aan degene die de wettelijke effecten van het huwelijk wil overnemen in het concubinaat en die zijn onwettige kinderen wettig wil maken om hen als erfgenaam te kunnen erkennen⁷⁷.

Een andere wet van Constantijn over dit onderwerp wordt genoemd in een wet van keizer Zeno uit 477. De wet van Constantijn zelf is niet overgeleverd.

---

⁷³ Evans Grubbs 2002, p. 166.

⁷⁴ D. 23.2.23. in: Evans Grubbs 1999, p. 290.

⁷⁵ Evans Grubbs, 1999, p. 296.

⁷⁶ Evans Grubbs 2002, p. 166; Pharr 1952, p. 86.

⁷⁷ Evans Grubbs 1999, p. 286.

*Divi Constantini, qui veneranda Christianorum fide Romanum munivit imperium, super ingenuis concubinis ducendis uxoribus, filiis quin etiam ex isdem vel ante matrimonium vel postea progenitis suis ac legitimis habendis, sacratissimam constitutionem renovantes iubemus [...]*⁷⁸

De allerheiligste wet van de goddelijke Constantijn hernieuwend, die het Romeinse rijk versterkt heeft met het eerbiedwaardige geloof van de christenen, aangaande het nemen van vrijgeboren concubines als echtgenoten, <die bepaalde dat> kinderen van hen <geboren> ofwel vóór het huwelijk ofwel na <het huwelijk> beschouwd moeten worden als hun wettige nakomelingen, bepalen wij dat [...]

Deze wet van Constantijn, die misschien C.Th.4.6.1. is geweest⁷⁹, bepaalde dus dat een man zijn *concubinatus* met een vrijgeboren vrouw kon omzetten in een huwelijk en dat alle kinderen uit die verhouding wettig zouden worden en dus zouden vallen onder de *patria potestas*, zowel de kinderen die geboren waren toen de vrouw nog concubine was, als de kinderen die na het huwelijk geboren waren.

Van een andere maatregel van Constantijn over het concubinaat is nog slechts één regel over in de *Codex Justinianus*.

Imp. Constantinus A. ad populum. Nemini licentia concedatur constante matrimonio concubinam penes se habere.

*Dat. XVIII K. Iul. Caesareae Constantino A. VII et C. cons.*⁸⁰

Keizer Constantijn Augustus aan het volk. Aan niemand moet de toestemming vergeven worden om staande het huwelijk met een concubine samen te leven.

Uitgevaardigd te Caesarea op de 18^e dag vóór de Kalendae van juli in het zevende consuljaar van Constantijn Augustus en Constantijn.

Deze zin was zeer waarschijnlijk onderdeel van een langere wet die oorspronkelijk wel in de *Codex Theodosianus* stond; het kan zelfs een deel van C.Th.4.6.1. zijn geweest. De wet die Zeno noemt is van toepassing op mannen die alleen een concubine hebben; dit statement dat een man geen echtgenote en concubine tegelijkertijd mag hebben, past goed in die context⁸¹.

Invloed van het christendom

Aan de enkele zin van CJ 5.26.1. is veel waarde gehecht door degenen die de invloed van het christendom op Constantijn willen zien. Deze wet werd gezien als een poging om de immoraliteit van het heidense Rome te verbannen⁸². Dit lijkt echter een verkeerde perceptie van het Romeinse *concubinatus*, want hoewel het *concubinatus* niet in de wet geregeld was en slechts in de wetten van Augustus als alternatief voor het huwelijk wordt genoemd, was het niet gebruikelijk dat een Romeinse man zowel een echtgenote als concubine had⁸³. Een concubinaat werd namelijk gezien als een duurzame en monogame relatie. Een parallel van deze wet is te vinden in de *Sententiae Pauli* uit late derde of begin vierde eeuw:

---

⁷⁸ CJ. 5.27.5.; 20 februari 477.

⁷⁹ Evans Grubbs 1999, p. 296.

⁸⁰ CJ 5.26.1.; 14 juni 326.

⁸¹ Evans Grubbs 1999, p. 298.

⁸² Biondi (*III*) 1954, p. 128.

⁸³ Evans Grubbs 1999, p. 299.

*Eo tempore, quo quis uxorem habet, concubinam habere non potest. Concubina igitur ab uxore solo dilectu separatur.*⁸⁴

In dezelfde tijd waarin iemand een echtgenote heeft, kan hij niet een concubine hebben. Een concubine onderscheidt zich dus van een echtgenote door slechts de *dilectio <maritalis>*.

Hieruit blijkt dat het verbod ook al bij de heidense Romeinen gold en dus niet een christelijke innovatie van Constantijn was. Het is goed mogelijk dat niet iedereen in het rijk op de hoogte was van deze wet en de eerdere bepalingen dat het *concupinatus* een alternatief voor het huwelijk en niet een buitenechtelijke relatie was en dat Constantijn daarom in 326, toen hij Licinius verslagen had en ook in het oostelijk deel van het rijk de heerschappij had, de Romeinse *mores* nog maar eens wilde benadrukken.

Ook Zeno's openingszin doet vermoeden dat Constantijns wet geïnspireerd is door het christendom. Toch moet hier mijns inziens niet teveel waarde aan worden gehecht. Eind 5^e eeuw was het Romeinse rijk grotendeels christelijk en zag men Constantijn als eerste christelijke keizer. Er heerste al de opvatting die de eeuwen daarna de heersende opvatting over Constantijn werd: dat hij christen in hart en nieren was geweest. Bovendien verwerpt Constantijn in deze wet niet het concubinaat *an sich* en bepaalt hij niet dat alle mannen hun concubinaat in een huwelijk moeten omzetten, maar alleen mannen die een vrijgeboren concubine hadden. Constantijns wet is dus vooral van toepassing op de koppels van wie al verwacht werd dat ze een *iustum matrimonium* hadden en niet een *concupinatus*. Zo vergrootte deze wet ook het traditionele status-onderscheid door alleen koppels met een groot verschil in status in een concubinaat te laten leven.

Opvallend aan C.Th.4.6.3. is dat Constantijn niet zozeer het concubinaat van een man uit een hogere klasse met een oneervolle vrouw verwerpt, maar hij die mannen verbiedt op te komen voor hun onwettige kinderen en concubine door hen te verbieden de onwettige kinderen legitiem – en daardoor erfgenaam – te maken. Het was volgens Constantijn niet de bedoeling dat slaven of anderen van lage afkomst de rechten en eigendom zouden erven van de mensen met een hogere status. Eerder in zijn heerschappij had Constantijn het aantal overheidsambten uitgebreid voor *clarissimi* en *perfectissimi*, welke rangen eerder geen *dignitas* hadden⁸⁵. Hierdoor was de aristocratie gegroeid en Constantijn voorzag dat de kinderen van deze aristocraten en vrouwen van lage afkomst zouden dingen naar de hoge ereambten, wat niet de bedoeling was. Daarnaast gold het verbod alleen voor de genoemde mannen van aanzien en niet voor alle vrijgeboren burgers. Hier blijkt al uit dat Constantijn met deze wet waarschijnlijk niet zozeer het concubinaat wilde bemoeilijken, maar veeleer zijn Romeinse voorgangers volgt. Romeinen waren altijd al erg status-bewust en in de 2^e eeuw was er al een groot onderscheid tussen *honestiores* en *humiliores*⁸⁶. Constantijn ligt met zijn wet dus in lijn met de traditionele klassieke Romeinse opvatting door de vermenging van sociale klassen tegen te gaan en een nieuwe aristocratie te creëren, net zoals de *lex Julia de maritandis ordinibus* een poging van Augustus was om een nieuwe senatoriale stand te creëren⁸⁷.

Volgens Biondi was Constantijns wetgeving gericht tegen het concubinaat: enerzijds probeerde hij het concubinaat met strenge straffen te bestrijden (C.Th. 4.6.3.) en anderzijds probeerde hij

---

⁸⁴ *Sententiae Pauli* 2.20.1.

⁸⁵ Evans Grubbs 1999, p. 287.

⁸⁶ Evans Grubbs 1999, p. 305.

⁸⁷ Evans Grubbs 1999, p. 289.

concupinatus die in alles behalve naam al een huwelijk waren, te laten omzetten in een legitiem huwelijk. Dit alles omdat de kerk het concubinaat zag als zonde⁸⁸. Ook Arjava deelt deze mening; de kerk was tegen het concubinaat en Constantijns wet van 326 (CJ. 5.26.1.) was een ‘polderoplossing’, omdat het in het Romeinse rijk onmogelijk was om het concubinaat helemaal uit te bannen. Een monogaam concubinaat was dan nog het beste alternatief, in ieder geval beter dan onbegrensde relaties⁸⁹. Zelf ben ik het eens met Evans Grubbs, die stelt dat Constantijns wetgeving omtrent het concubinaat puur Romeins is en niet geïnspireerd is door het christendom. Het onderscheid maken tussen hoge en lage klassen was typisch Romeins – Augustus deed dat al – en de omzetting van een concubinaat in een huwelijk was minder innovatief dan het lijkt, aangezien dat alleen mogelijk was voor vrijgeboren concubines, waardoor ook weer een groter onderscheid gemaakt werd tussen gehuwden en mensen die in een concubinaat samenleven. Zelfs Constantijns bepaling dat het concubinaat monogaam moet zijn, was niet nieuw; het komt al voor in de *Sententiae Pauli* van kort daarvoor en blijkt – in ieder geval in het westelijk deel van het rijk – al langer gebruikelijk te zijn geweest.

---

⁸⁸ Biondi (*III*) 1954, p. 131.

⁸⁹ Arjava 1996, p. 209.

Hoofdstuk 4. Echtscheiding

Het Romeinse huwelijk eindigde door de dood van één der echtgenoten, verlies van huwelijksbekwaamheid of echtscheiding⁹⁰. Over echtscheiding heeft Constantijn één wet uitgevaardigd, die besproken zal worden in dit hoofdstuk. De strengheid van deze wet tegen echtscheiding heeft ervoor gezorgd dat deze wet lange tijd als één van zijn meest christelijke wetten werd gezien⁹¹. Tegenwoordig is men met betrekking tot deze wet wat voorzichtiger in het geheel toeschrijven aan een christelijke motivatie⁹². Voordat ik tot de bespreking van Constantijns wet over zal gaan, zal ik eerst een korte schets geven van het echtscheidingsrecht van de tijd vóór Constantijn. Ik zal tenslotte een antwoord proberen te geven op de vraag in hoeverre deze wet geïnspireerd is door het christendom. Dit zal ik doen door ook kort de christelijke visie op echtscheiding uit die tijd weer te geven.

Echtscheiding in het klassieke Romeinse Rijk

In het klassieke recht was er vrijheid van scheiden: elke echtgenoot kon eenzijdig het huwelijk beëindigen. Echtscheiding (*divortium*) was net als huwelijksluiting geen rechtshandeling, maar puur een feitelijke handeling die alleen de betrokken personen aanging⁹³. Om deze redenen waren er ook geen speciale vormvereisten voor de echtscheiding. Normaal gesproken verwittigde de ene echtgenoot de andere echtgenoot van de echtscheiding door een geschreven *repudium* of door middel van een bode (*nuntium remittere*). Een *repudium* hoefde overigens niet door de andere echtgenoot te zijn ontvangen om geldig te zijn⁹⁴. De term *repudium* verwijst naar het ontstaan van het echtscheidingsrecht; dat is namelijk ontwikkeld uit de situatie dat de man zijn vrouw verstoot omdat zij zich aan overspel of andere dergelijke misdragingen schuldig had gemaakt. Vanaf Augustus was volgens de *Lex Iulia de adulteriis* voor een geldige echtscheiding vanwege echtbreuk de aanwezigheid van zeven getuigen vereist⁹⁵. Zo'n bewijs van echtscheiding was vooral in het belang van de scheidende echtgenoot, aangezien het dan zeker was dat de echtscheiding wettelijk erkend zou worden en de ex-echtgenoten zouden kunnen hertrouwen zonder dat het voor de buitenwereld op bigamie zou lijken. Augustus' wetgeving verplichtte zelfs de echtscheiding voor mannen van wie de vrouw overspel had gepleegd. Als in een dergelijke situatie een man weigerde van zijn overspelige vrouw te scheiden, kon hij aansprakelijk worden voor een aanklacht wegens *lenocinium*, koppelarij⁹⁶.

In principe kreeg de vrouw na de echtscheiding haar bruidsschat, of wat daar nog van over was, weer terug, maar in sommige gevallen kon de man een deel van de bruidsschat houden. Als er kinderen uit het huwelijk waren, was de ex-man gerechtigd tot *retentiones propter liberos*, aangezien de kinderen na de echtscheiding in hun vaders macht kwamen en onder zijn financiële verantwoordelijkheid vielen. Hij kon ook een deel van de bruidsschat inhouden als de echtscheiding veroorzaakt was door het wangedrag van zijn ex-vrouw (*retentiones propter mores*). Als de echtscheiding echter te wijten was aan wangedrag van de man, dan kon hij gedwongen worden de bruidsschat weer aan te vullen tot wat het geweest was⁹⁷. Los van deze financiële straffen bracht echtscheiding in de klassieke tijd geen wettelijke sancties met zich mee.

---

⁹⁰ Kaser 1971, p. 284; cf. art. 1:149 BW.

⁹¹ Biondi (III) 1954, p. 172; Kaser 1971, p. 286.

⁹² Evans Grubbs 1999, p. 257; Nathan 2000, p. 62; Arjava 1996, p. 191.

⁹³ Kaser 1971, p. 284.

⁹⁴ D. 24.2.2.1. in: Kaser 1971, p. 285.

⁹⁵ Paul. D. 24.2.9. in: Kaser 1971, p. 285; Evans Grubbs 1999, p. 227.

⁹⁶ Evans Grubbs 2002, p. 190.

⁹⁷ Arjava 1996, p. 178; *Reg.Ulp.* 6.10-13 in: Evans Grubbs 1999, p. 227.

Naast bovengenoemde eenzijdige echtscheiding, kwam ook echtscheiding met wederzijds goedvinden (*bona gratia*) voor. Bij een dergelijke echtscheiding waren nog minder formaliteiten nodig; wanneer de echtgenoten het erover eens waren hun huwelijk te beëindigen, zou de vrouw haar bruidsschat terugkrijgen en beiden zorgden ervoor dat hun familie en kennissen hen niet langer als gehuwd zouden beschouwen. Beiden konden daarna vrijelijk een nieuw huwelijk aangaan⁹⁸.

Constantijns wet

Constantijns wetgeving met betrekking tot echtscheiding bevat één wet: C.Th. 3.16.1⁹⁹. Met deze wet beperkte hij de vrijheid van de eenzijdige echtscheiding. Zo kon een echtgenote alleen een eenzijdig verzoek tot echtscheiding doen zonder gestraft te worden als zij kon bewijzen (*probare*) dat haar man een moordenaar (*homicida*) of een grafrover (*sepulcrorum dissolutor*) was, of dat hij zich bezig hield met magie (*medicamentarius*). Een vrouw die van haar man scheidde om een andere dan de drie in de wet genoemde redenen, werd beroofd van haar bruidsschat (tot op de haarspeld aan toe (*usque ad acuculam capitis*)) en verbannen naar een eiland. Deze straf lijkt op de Augusteïsche straf op *adulterium*: een vrouw die voor *adulterium* veroordeeld was, werd verbannen naar een eiland en verloor een derde van al haar bezit en de helft van haar bruidsschat. Deze verbanning was echter een *relegatio*, welke minder vérestrekkende gevolgen had dan de *deportatio* die in de wet van Constantijn genoemd wordt¹⁰⁰. Een *deportatio* hield namelijk, naast de verbanning *an sich*, ook een verlies van burgerrecht in en een confiscatie van al het eigendom door de staat. De vrouw werd zo dus beroofd van alles wat ze had en het werd haar daardoor onmogelijk gemaakt om te hertrouwen. Een man kon slechts scheiden van zijn vrouw als zij een echtbreekster (*moecha*), tovenares (*medicamentaria*) of koppelaarster (*conciliatrix*) was. Hierbij wordt wel genoemd dat deze aanklachten onderzocht moeten worden (*inquiri conveniet*), net zoals de aanklachten van de vrouw tegen haar man, maar uit de wet blijkt niet dat de man het zelf ook moet bewijzen, wat voor de vrouw wel een vereiste was (*si [...] probaverit*).

Als de echtgenoot van zijn vrouw scheidde op een andere grond dan de drie in de wet genoemde gronden, moest hij de hele bruidsschat afstaan aan zijn ex-vrouw en mocht hij niet hertrouwen. Als hij toch hertrouwde, dan had zijn ex-vrouw het recht om zijn huis binnen te vallen (*domum eius invadere*) en de bruidsschat van de nieuwe echtgenote van haar ex-man te confisqueren. Deze wet was dus voor een vrouw die een illegale echtscheiding had geïnitieerd veel strenger dan voor de man die dat deed. Wat ook opvalt is dat de wet eventuele uit het huwelijk geboren kinderen, die in het klassiek Romeinse recht bij echtscheiding altijd tot hun vaders *familia* bleven behoren, niet noemt. Ook wordt de echtscheiding met wederzijds goedvinden niet genoemd; deze vorm van echtscheiding bleef ook na Constantijn ongestraft¹⁰¹.

Echtscheiding en het christendom

Om te onderzoeken of deze wet van Constantijn mogelijk geïnspireerd is door christelijke motieven, is het noodzakelijk om naar de christelijke opvatting over echtscheiding in de vierde eeuw te kijken. Hierbij moet er wel rekening gehouden worden dat er in de vierde eeuw nog geen vaste christelijke leer was en de meeste bronnen vóór Constantijn prescriptief zijn en vooral de mening van de kerkleiders weergeven.

In de bijbel staat overigens wel de opvatting van Jezus over echtscheiding, alleen is er een discrepantie tussen de verschillende evangeliën waarin ze weergegeven worden. Uit het evangelie

---

⁹⁸ Evans Grubbs 1999, p. 227.

⁹⁹ Zie appendix, p. 37 e.v.

¹⁰⁰ *Sententiae Pauli* 2.26.14 in: Evans Grubbs 1999, p. 204.

¹⁰¹ Evans Grubbs 1999, p. 237.

volgens Marcus en Lucas blijkt dat echtscheiding verboden is (*quod ergo Deus coniunxit, homo non separet*; wat God verbonden heeft, mag de mens niet scheiden) en hertrouwen na echtscheiding wordt als echtbreuk gezien¹⁰². Deze opvatting komt ook naar voren in de eerste brief van Paulus aan de Korintiërs, al blijkt daaruit dat het voor een christen die met een ongelovige getrouwd is, wel toegestaan is om te scheiden¹⁰³. Het '*quod ergo Deus coniunxit, homo non separet*' vinden we ook bij Mattheüs¹⁰⁴, maar in tegenstelling tot Marcus en Lucas stelt Mattheüs dat het niet verboden is om te scheiden vanwege de ontucht (*πορνεία*) van de echtgenote¹⁰⁵.

Door deze discrepantie in de bijbel was het thema vaak onderwerp van exegese door vroeg-christelijke schrijvers. Over het algemeen stonden de christelijke schrijvers afwijzend tegenover echtscheiding, maar werd overspel wel erkend als uitzondering op dit verbod¹⁰⁶. Vaak wordt alleen het overspel van de vrouw genoemd, zoals bij Mattheüs, terwijl bij andere schrijvers, zoals in Paulus' brief aan de Korintiërs, juist expliciet genoemd wordt dat het verbod voor beide geslachten geldt. Het komt er in het algemeen op neer dat de christelijke ideologie van echtscheiding in de tijd vóór Constantijn gekenmerkt wordt door een verbod op echtscheiding (behalve na overspel) en een verbod op hertrouwen na een echtscheiding. Tenminste, zo schrijven de kerkvaders het voor¹⁰⁷. Het is mogelijk dat in werkelijkheid door de kerk milder werd opgetreden tegen christenen die hun huwelijk wilden beëindigen. Zo meldt Origenes dat sommige christelijke leiders gescheiden vrouwen toestonden te hertrouwen, om erger te voorkomen. Origenes zelf meent dat dit tegen de door Jezus geformuleerde regels is, maar lijkt de reden om vrouwen toe te staan te hertrouwen wel te begrijpen¹⁰⁸. Van één vaste leer van de kerk over echtscheiding kan in de vierde eeuw nog niet gesproken worden¹⁰⁹.

Constantijns wet staat echtscheiding wegens andere redenen dan alleen overspel ook toe en staat de onschuldige echtgenoot – door het niet te verbieden – impliciet toe te hertrouwen. Daarnaast wordt echtscheiding met wederzijds goedvinden niet genoemd in de wet en dus niet verboden. Hierdoor kan de wet niet gezien worden als een complete weergave van de christelijke opvatting over echtscheiding. Aan de andere kant wordt er door deze wet minder vrijheid aan de echtscheiding gegeven dan er in het klassieke Romeinse rijk was. Biondi ziet deze wet dan ook duidelijk als weer een 'polder-oplossing' van Constantijn. Volgens hem was de wet van Constantijn uitgevaardigd met zuiver christelijke bedoelingen, maar konden de leer van de kerk en Constantijns christelijke idealen niet volledig in de wet worden opgenomen, omdat de vrijheid van echtscheiding inmiddels een Romeinse gewoonte was, die niet zomaar afgeschaft kon worden¹¹⁰. Evans Grubbs, Nathan en Arjava menen dat deze wet wel een reactie op de christelijke opvatting was, maar zo geformuleerd dat het voor beide groepen, Romeinen en christenen, herkenbaar zou zijn. Ten eerste werd het huwelijk, ondanks het feit dat echtscheiding was toegestaan, ook in het Romeinse Recht gezien als een *consortium omnis vitae* (een gemeenschap van het hele leven) en kwam daarmee dus overeen met de visie van het christendom¹¹¹. De christenen waren er alleen meer mee bezig omdat zij het huwelijk als door God verbonden zagen en niet slechts als een

---

¹⁰² Marc. 10:2-12; Luc. 16:18.

¹⁰³ 1 Kor. 7:1-16.

¹⁰⁴ Matt. 19:7.

¹⁰⁵ Matt. 19:3-12, 5:31-2.

¹⁰⁶ Evans Grubbs 1999, p. 244.

¹⁰⁷ O.a. Tert. *ad ux.* 2.2; Lact. *Div. Inst.* 6.23.33 in Biondi (*III*) 1954, p. 165.

¹⁰⁸ Orig. *Comm. Matt.* 14:23.

¹⁰⁹ Biondi (*III*) 1954, p. 164.

¹¹⁰ Biondi (*III*) 1954, p. 168.

¹¹¹ Evans Grubbs 1999, p. 256; Biondi (*III*) 1954, p. 152; Nathan 2000, p. 63.

bilaterale verklaring, zoals het voor de Romeinen was¹¹². Evans Grubbs stelt daarnaast dat Constantijns wet in praktijk vrijwel overeenkomt met de houding van de meeste christenen uit die tijd, of zelfs met de wijze waarop Mattheüs Jezus' leer beschrijft. Volgens haar verbiedt de wet praktisch gezien elke echtscheiding, behalve die op grond van overspel van de vrouw. Het is namelijk onwaarschijnlijk dat echtgenoten om de andere in de wet genoemde redenen zouden scheiden, temeer daar een vrouw het misdrijf van haar man moet bewijzen (*probaverit*) en dus zou moeten wachten op een veroordeling in de rechtbank. Bovendien stond op die misdrijven vaak de doodstraf, dus dan zou echtscheiding al helemaal niet meer nodig zijn geweest¹¹³.

Ten tweede waren de in de wet genoemde misdrijven heel herkenbaar voor de Romeinen. *Adulterium*, moord, grafroof en tovenarij waren aloude bekende misdrijven waartegen de Romeinse staat zich al lang verzette en waar hoge straffen op stonden¹¹⁴. Dat de man die onterecht van zijn vrouw scheidde, haar hele bruidsschat verloor, was ook niet nieuw: als hij onder het klassieke recht van haar zou scheiden, zou hij die bruidsschat ook kwijtraken¹¹⁵. Met deze wet kwam er alleen de plicht om voortaan celibatair te leven bij.

Zelf denk ik dat deze wet zeker geïnspireerd is door het christendom, maar dat het vooral een zeer strategische zet was van Constantijn om zijn verandering op dit gebied zo te 'verpakken'. Aan de ene kant lijkt zijn wet christelijk omdat hij streng optreedt tegen echtscheiding; alleen naar aanleiding van bepaalde misdrijven is echtscheiding toegestaan. Vooral de dreiging met straffen als *deportatio*, als een vrouw op een andere grond dan de drie in de wet genoemde gronden van haar man scheidt, en met het verplicht celibaat na echtscheiding, geeft aan dat Constantijn de echtscheidingen echt wilde beperken. Dit zijn namelijk geen financiële straffen om de andere echtgenoot te compenseren voor wat hem of haar overkomen is, zoals het teruggeven van de bruidsschat, maar zuiver punitieve sancties.

Aan de andere kant is deze nieuwe visie vakkundig 'verpakt' in de traditie: de in de wet genoemde misdrijven waren al berucht in het oude Rome, waar er hoge straffen op stonden. Ook het feit dat de vrouw zwaarder gestraft wordt voor het niet naleven van de wet, was een kenmerk van de Romeinse traditie, waarin de opvatting heerste dat het overspel van een vrouw vele malen schandelijker was dan dat van een man¹¹⁶.

---

¹¹² Nathan 2000, p. 63; Biondi (*III*) 1954, p. 168.

¹¹³ Evans Grubbs 1999, p. 256.

¹¹⁴ Nathan 2000, p. 64; Arjava 1996, p. 178

¹¹⁵ Arjava 1996, p. 179.

¹¹⁶ Evans Grubbs 1999, p. 230.

Conclusie

In deze scriptie heb ik mijn onderzoek uiteengezet naar de christelijke invloed op de huwelijkswetgeving van Constantijn de Grote.

Geconcludeerd kan worden dat zijn huwelijkswetgeving zeker beïnvloed is door het christendom. Het celibaat werd in het christendom, in tegenstelling tot de wetgeving van zijn niet-christelijke voorgangers, als iets positiefs gezien en Constantijn schafte dan ook de straffen die aan het celibaat verbonden waren, af. Over de verloving vaardigt Constantijn een behoorlijk aantal wetten uit; dit geeft al aan hoe belangrijk hij dat onderwerp vond, wat ook in de christelijke kerk een grote betekenis had. Vooral het noemen van de kus (*interveniente osculo*) wijst op een christelijke invloed. Ook wat betreft zijn wetten aangaande (het beperken van) echtscheiding is Constantijn waarschijnlijk geïnspireerd door het christendom, waarin de opvatting heerste dat echtscheidingen verboden waren, behalve als zij het gevolg waren van overspel.

Aan de andere kant kan Constantijns wetgeving ook goed gezien worden in het licht van de Romeinse traditie. Zo had zijn afschaffing van de straffen op het celibaat op dat moment vooral effect op de Romeinse aristocratie, die in die tijd nog grotendeels heidens was en die het meest leed onder de Augusteïsche huwelijkswetten. De verlovingswetten waren niet alleen een reactie op het christendom, maar ook erg pragmatisch: er waren nog geen algemene, niet-casuïstische wetten over verloving, terwijl verloving zowel voor christenen als Romeinen een belangrijk onderdeel van het huwelijksproces was. Daarbij lijken de wettelijke bepalingen terug te grijpen op het Romeinse recht van vóór zijn tijd. Constantijns wetten over het concubinaat zijn misschien nog wel het best te zien als traditioneel: hoewel een monogaam concubinaat past bij de christelijke opvatting, was die monogame aard ook in het Romeinse recht al een gebod en handhaaft Constantijn met deze wetgeving juist het zo typisch Romeinse status-onderscheid. De misdrijven die hij noemt in zijn wet over echtscheiding waren in het Romeinse rijk beruchte misdrijven waar zware straffen op stonden. Ook het grote verschil in strafmaat tussen man en vrouw komt voort uit de Romeinse traditie.

Al met al zijn er christelijke aspecten, maar ook Romeinse aspecten in de huwelijkswetgeving van Constantijn aan te wijzen. Eén van de redenen voor Constantijn om christelijke aspecten in zijn wetgeving op te nemen was mogelijk zijn geloof, maar dat was zeker niet de enige reden. Constantijn had ook andere belangen om christelijke elementen voorzichtig in zijn wetten te introduceren. Nu het aantal christenen door het edict van Milaan toenam, deed Constantijn er waarschijnlijk verstandig aan ook christelijke opvattingen in zijn wetten op te nemen. Het belangrijkste voor een heerser van een groot rijk is rust en stabiliteit, wat er door de tetrarchie en de derde eeuw van de soldatenkeizers daarvoor al lange tijd niet meer was geweest. Constantijn voorzag waarschijnlijk dat het christendom de toekomst had en dat de wetgeving daarmee mee moest veranderen.

Die verandering heeft hij zo goed weten te verankeren, dat beide groepen, Romeinen en christenen, zich in zijn wet zouden kunnen vinden en voor hen bekende elementen zouden kunnen herkennen. In die zin kan het moderne begrip “*Anchoring Innovation*” toegepast worden op de huwelijkswetgeving van Constantijn. “*Anchoring Innovation*” is de naam van een grootschalig onderzoek van OIKOS, de Nederlandse onderzoeksschool voor Klassieken. Hierin wordt onderzocht hoe men in de oudheid het oude met het nieuwe verbond en zo de innovatie

verankerde¹⁷.

In Constantijns huwelijkswetten zijn zeker christelijke aspecten aan te wijzen, maar alles is zorgvuldig overgoten met een Romeins sausje, zodat er geen sprake was van een christelijke revolutie, maar een geleidelijke verandering. *Innovator* was Constantijn zeker, maar *turbator*? Nee, dat niet.

Verder onderzoek

Wegens de omvang van deze scriptie heb ik mij beperkt tot het huwelijksrecht van Constantijn de Grote. Wetgeving is een belangrijke bron, waaruit we veel kunnen leren over Constantijn als keizer. Nader onderzoek naar de wetgeving van Constantijn op andere rechtsgebieden zou dan ook van nut kunnen zijn binnen het debat rondom de Constantijnse kwestie.

---

¹⁷ Zie voor meer informatie over “*Anchoring Innovation*” de website van OIKOS: <https://www.ru.nl/oikos/anchoring-innovation/anchoring-innovation-concept-history/>. Voor het laatst geraadpleegd op 31-05-2018.

Appendix

C.Th. 8.16.1. De infirmandis poenis caelibatus et orbitatis

Imp. Constantinus A. ad populum. Qui iure veteri caelibes habebantur, imminentibus legum terroribus liberentur adque ita vivant, ac si numero maritorum matrimonii foedere fulcirentur, sitque omnibus aequa condicio capessendi quod quisque mereatur. Nec vero quisquam orbus habeatur: proposita huic nomini damna non noceant.

1. *Quam rem et circa feminas aestimamus earumque cervicibus imposita iuris imperia velut quaedam iuga solvimus promiscue omnibus.*

2. *Verum huius beneficii maritis et uxoribus inter se usurpatio non patebit, quorum fallaces plerumque blanditiae vix etiam opposito iuris rigore cohibentur, sed maneat inter istas personas legum prisca auctoritas.*

Dat. prid. Kal. Feb. Serdicae, proposita Kal. April. Romae Constantino A. VI et Constantino C. cons.

C.Th.3.5. De sponsalibus et ante nuptias donationibus

C.Th.3.5.2.

Idem A. ad Maximum pf. u. Cum veterum sententia displiceat, quae donationes in sponsam nubtiis quoque non secutis decrevit valere, ea, quae largiendi animo inter sponsos et sponsas celebrantur, redigi ad

Het opheffen van de straffen voor celibaat en kinderloosheid

Keizer Constantijn Augustus aan het volk. Degenen die onder het oude recht als celibatairen beschouwd werden, moeten worden bevrijd van de dreigende verschrikkingen van de wetten en zij moeten zo leven alsof zij tot het getal van gehuwden <horen en> gesteund worden door het huwelijksverbond, en er moet een gelijke rechtspositie zijn voor allen in het verwerven van datgene wat ieder verdient. Noch moet iemand kinderloos beschouwd worden: de met die naam verbonden geldstraffen moeten niet schaden.

1. Wij achten deze zaak ook <van toepassing> op vrouwen en wij bevrijden elk van hen zonder onderscheid van de rechtsbepalingen, opgelegd op hun nek zoals een of ander juk.

2. Maar een beroep op dit voorrecht¹¹⁸ zal zich niet uitstrekken tot echtgenoten onder elkaar, wier bedrieglijke vleierijen voor het grootste deel nauwelijks in toom gehouden worden door zelfs het obstakel van het strikte recht, maar tussen deze personen moet de geldigheid van de oude wetten voortduren.

Uitgevaardigd te Serdica, op de dag vóór de Kalendae van februari, openlijk bekendgemaakt te Rome op de Kalendae van april in het zesde consuljaar van Constantijn Augustus en Constantijn Caesar¹¹⁹.

Over verloving en voorhuwelijkse schenkingen

C.Th.3.5.2.

Dezelfde Augustus¹²⁰ aan Maximus,

¹¹⁸ Namelijk het recht om giften, legaten en erfenissen te aanvaarden.

¹¹⁹ i.e. 31 januari/1 april 320.

¹²⁰ i.e. Constantijn

huiusmodi condiciones iubemus, ut, sive in potestate patris degere sive ullo modo proprii videantur esse iuris, et tamquam futuri causa matrimonii aliquid sibi ipsi vel consensu parentum mutuo largiantur, si quidem sponte vir sortiri noluerit uxorem, id quod ab eo donatum fuerit nec repetatur traditum et, si quid apud donatorem resedit, ad sponsam submotis ambagibus transferatur.

1. Quod si matrimonii non contrahendi causa ab sponsa, vel in cuius agit potestate, detegatur exstitisse, tunc sponso eiusque heredibus sine aliqua deminutione redhibeatur.

2. Quae similiter observari oportet et si ex parte sponsae in sponsum donatio facta sit; nullis causis ulterius requirendis, ne forte mores aut origo dicatur, vel quidquam aliud opponatur, quod sibi quisquam non convenire existimat, cum longe ante, quam sponsalia contrahantur, haec cuncta prospici debuerint. Sola igitur indagetur voluntas et mutata animi sententia ad restitutionem seu repetitionem rerum donatarum sufficiat, cum universis cautionibus pulsus nihil amplius constare debeat, nisi ut appareat, qui sibi contrahendum matrimonium dixerit displicere.

stadsprefect. Omdat het oordeel van de ouden <ons> niet behaagt, <het oordeel> dat bepaalde dat geschenken aan een verloofde vrouw geldig zijn, ook als het huwelijk niet volgde; wij bevelen dat die <onderhandelingen>, die tussen verloofden uitgeoefend worden met het oog op het schenken, teruggebracht worden tot afspraken van deze aard, dat, of als zij in de vaderlijke macht leven of op enige manier onafhankelijk zijn, zij ofwel uit eigen beweging ofwel met instemming van de ouders wederkerig iets schenken als met het oog op een toekomstig huwelijk, en als de man uit eigen beweging de vrouw niet zou willen krijgen, dat, wat door hem gegeven en overgeleverd was, niet teruggevorderd mag worden, en als er iets bij de schenker achtergebleven is, moet dat zonder omweg aan de verloofde vrouw overgedragen worden.

1. Maar als onthuld is dat de oorzaak van het niet voltrekken van het huwelijk bij de verloofde vrouw ligt of <bij degene> onder wiens macht zij leeft, dan moet het zonder enige vermindering teruggegeven worden aan de verloofde man of zijn erfgenamen

2. Het behoort dat deze <verordeningen> gelijkelijk in acht genomen worden, als van de kant van de verloofde vrouw een schenking aan de verloofde man is gedaan; geen enkele oorzaken mogen verder gevraagd worden, opdat niet bijvoorbeeld gesproken wordt over de zeden of afkomst, of iets anders op tafel komt, waarvan iemand meent voor zich dat het niet passend is, aangezien al deze dingen veel eerder dan toen de verlovings tot stand kwam, voorzien moesten worden. Daarom moet alleen de wil onderzocht worden en een veranderde mening van geest moet leiden tot teruggave of terugvordering van de dingen die gegeven zullen zijn, aangezien, nadat alle voorwendsels verdreven zijn, niets anders meer moet vaststaan, behalve dat duidelijk is, wie gezegd

3. *Et quoniam fieri potest, ut moriatur alter adhuc incolumi voluntate, priusquam nubtiae contrahantur, congruum duximus, eo, in quem fuerat facta donatio, ante matrimonium diem functo, quae sponsaliorum titulo vel data vel ullo genere donata sunt, ad eum qui donaverat revocari: eo etiam qui donaverat ante nubtias mortuo mox infirmari donationem et ad eius heredes sine aliqua difficultate retrahi res donatas.*

4. *Quod beneficium usque ad personam patris ac matris, filiorum etiam, si qui de priore matrimonio fuerint, stare decernimus, si quocumque modo ex his persona aliqua defuncto successerit. Quod si ex his nulla persona defuncti heres erit, sed ex reliquis gradibus quisquam succedat, donationes convenit etiam non insecutis ex causa mortis nubtias convallescere, quoniam illis tantum personis credimus consulendum.*

Dat. XVII. Kal. Nov. prop. VI. Kal. sstas Roma, Constantino A. V. et Licinio Caes. coss.

C.Th.3.5.3.

Idem A. Valeriano agenti vicariam praefecturam. Quamvis in lucro nec feminis ius ignorantibus subveniri soleat, contra aetatem adhuc imperfectam locum hoc non habere retro principum statuta declarant.

heeft dat het voltrekken van het huwelijk hem niet behaagde.

3. En aangezien het kan gebeuren, dat er één met een tot dan toe onveranderde wil eerder sterft dan het huwelijk voltrokken wordt, beschouwen wij het als passend dat, wanneer iemand aan wie een schenking gemaakt was, vóór het huwelijk de dood vond, de dingen die ofwel onder de titel van de verloving of op een andere manier gegeven zijn, teruggegeven worden aan hem, die <de geschenken> gegeven had: en ook <beschouwen wij het als passend> voor de schenker die vóór het huwelijk gestorven is, <dat> weldra de schenking ongeldig verklaard wordt en dat de geschonken zaken zonder enige moeilijkheid naar zijn erfgenamen worden gebracht.

4. Wij beslissen dat dit voorrecht <ook> van toepassing is op de persoon van de vader en moeder en zelfs van de kinderen, als die er waren uit een eerder huwelijk, als op een of andere manier een zeker persoon uit deze <genoemde personen> de gestorvene <als erfgenaam> zal hebben opgevolgd. Maar als er uit deze <personen> geen enkele persoon erfgenaam van de gestorvene zal zijn, maar iemand uit de overige graden <van verwantschap> opvolgt, dan past het dat de geschenken geldig worden, zelfs als het huwelijk wegens de dood niet volgde, aangezien wij geloven dat er slechts voor die personen <zo> gezorgd moet worden.

Uitgevaardigd op de 17^e dag vóór de Kalendae van november, openlijk bekendgemaakt te Rome op de 7^e dag vóór de eerder genoemde Kalendae in het vijfde consuljaar van Constantijn Augustus en Licinius Caesar¹²¹.

C.Th.3.5.3.

Dezelfde Augustus aan Valerianus, plaatsvervangend prefect. Hoewel het, wanneer het om winst gaat, gewoonlijk niet voordelig is om vrouwen die onwetend zijn

¹²¹ i.e. 16 oktober/27 oktober 319.

1. *Ne igitur soluta matrimonii caritate inhumanum aliquid statuatur, censemus, si futuris coniugibus tempore nubtiarum intra aetatem constitutis res fuerint donatae et traditae, non ideo eas posse revocari, quia actis consignare donationem quondam maritus noluit.*

*Dat. III. Kal. Mai. Gallicano et Symmacho
coss.*

C.Th.3.5.4.

Idem A. Pacatiano praefecto praetorio. Si is, qui puellam suis nubtiis pactus est, intra biennium exsequi nubtias supersederit eiusque spatii fine decurso in alterius postea coniunctionem puella pervenerit, nihil fraudis ei sit, quae nubtias maturando vota sua diutius ludi non passa est.

*Dat. prid. Id. April. Marcianopoli Pacatiano et
Hilario cons.*

C.Th.3.5.5.

Idem A. ad Pacatianum praefecto praetorio. Patri puellae aut tutori aut curatori aut cuilibet eius adfini non liceat, cum prius militi puellam desponderit, eandem alii in matrimonium tradere. Quod si intra biennium, ut perfidiae reus in insulam relegatur. Quod si pactis nubtiis transcurso biennio qui puellam desponderit alteri eandem sociaverit, in culpam sponsi potius quam puellae referatur, nec quicquam noceat ei, qui post biennium puellam marito alteri tradidit.

van het recht te helpen, verklaren de besluiten van de keizers van voorheen dat dit daarentegen niet geldt voor iemand die de leeftijd nog niet voltooid heeft¹²².

1. Opdat dus niet, als de huwelijkse liefde verdwenen is, iets wreeds bepaald wordt, bepalen wij dat alle zaken die geschonken en overgedragen zijn aan toekomstige echtgenoten die minderjarig zijn bij het huwelijk, dus niet teruggevorderd kunnen worden, omdat de ex-echtgenoot het geschenk niet wilde bezegelen in de registers.

Uitgevaardigd op de derde dag vóór de Kalendae van mei in het consuljaar van Gallicanus en Symmachus¹²³.

C.Th.3.5.4.

Dezelfde Augustus aan Pacatianus, pretoriaans prefect. Als iemand, die een overeenkomst heeft gesloten met een meisje voor zijn huwelijk, heeft nagelaten om binnen twee jaren het huwelijk te voltrekken en het meisje, nadat de termijn van deze jaren verstreken is, zich daarna met een ander heeft verbonden¹²⁴, <dan> mag haar geen blaam treffen, die, door een huwelijk te bespoedigen, niet heeft geduld dat nog langer met haar gelofte werd gespot.

Uitgevaardigd te Marcianopolis op de dag vóór de Ides van april in het consuljaar van Pacatianus en Hilarius¹²⁵.

C.Th.3.5.5.

Dezelfde Augustus aan Pacatianus, pretoriaans prefect. Het zal niet toegestaan zijn voor een vader van een meisje, of een tutor of curator of wat voor verwant van haar ook maar, om haar, wanneer hij het meisje eerder aan een soldaat heeft toegezegd, aan een ander in het huwelijk te geven. Maar als hij haar binnen twee jaar <uithuwelijkt aan een ander>, zal hij als schuldig aan

¹²² i.e. een minderjarig vrouw.

¹²³ i.e. 29 april 330.

¹²⁴ i.e. als zij met een ander getrouwd is.

¹²⁵ i.e. 12 april 332.

Dat. prid. Id. April. Marcianopoli, Pacatiano et Hilariano coss.

C.Th.3.5.6.

Idem A. ad Tiberianum vicarium Hispaniarum. Si ab sponso rebus sponsae donatis interveniente osculo ante nubtias hunc vel illam mori contigerit, dimidiam partem rerum donatarum ad superstitem pertinere praecipimus, dimidiam ad defuncti vel defunctae heredes, cuiuslibet gradus sint et quocumque iure successerint, ut donatio stare pro parte media et solvi pro parte media videatur: osculo vero non interveniente, sive sponsus sive sponsa obierit, totam infirmari donationem et donatori sponso sive heredibus eius restitui.

1. Quod si sponsa interveniente vel non interveniente osculo sponsaliorum titulo, quod raro accidit, fuerit aliquid sponso largita, et ante nubtias hunc vel illam mori contigerit, omni donatione infirmata ad donatricem sponsam sive eius successores donatarum rerum dominium transferatur.

trouweloosheid naar een eiland verbannen worden. Maar als twee jaren nadat het huwelijk overeengekomen was voorbij zijn gegaan, en degene die het meisje toegezegd heeft, aan een ander verbonden heeft, <dan> moet het toegeschreven worden aan de schuld van de verloofde man eerder dan <aan de schuld> van het meisje, en niet mag iets diegene schaden, die na twee jaren het meisje aan een andere echtgenoot overdraagt.

Uitgevaardigd te Marcianopolis op de dag vóór de Ides van april in het consuljaar van Pacatianus en Hilarianus¹²⁶.

C.Th.3.5.6.

Dezelfde Augustus aan Tiberianus, plaatsvervanger in Spanje. Als het zal zijn gebeurd dat, nadat door een verloofde man geschenken aan zijn verloofde vrouw gegeven zijn, wanneer er een kus gegeven is, <dat> hij of zij sterft vóór het huwelijk, bevelen wij dat de helft van de gegeven zaken behoren tot de overlevende, de <andere> helft tot de erfgenamen van de overledene, van welke graad <van verwantschap> zij ook maar zijn en door wat voor recht zij <hem of haar> ook maar <als erfgenaam> zullen hebben opgevolgd, opdat het geschenk voor de helft geldig is en voor de andere helft ongeldig wordt verklaard: maar als er geen kus is gegeven en ofwel de verloofde man of de verloofde vrouw zal zijn gestorven, wordt het hele geschenk ongeldig verklaard en teruggegeven aan de verloofde schenker of zijn erfgenamen.

1. Maar als een verloofde vrouw iets aan de verloofde man zal hebben geschonken onder de titel van verloving, iets wat zelden gebeurt, of er wel of geen kus is gegeven, en het gebeurt dat hij of zij vóór het huwelijk sterft, <dan> moet, nadat heel de schenking ongeldig is verklaard, het bezit van de geschonken zaken overgedragen worden aan

---

¹²⁶ i.e. 12 april 332.

*Dat. Id. Iul. Constantinopoli. Accepta XIV.
Kal. Mai. Hispali, Nepotiano et Facundo coss.*

C.Th.4.6. De naturalibus filiis et matribus eorum

C.Th.4.6.2.

... fecit vel si ipsorum nomine comparavit, totum legitima suboles recipiat. Quod si non sint filii legitimi nec frater consanguineus aut soror aut pater, totum fisci viribus vindicetur. Itaque Liciniani etiam filio, qui per rescriptum sanctissimum dignitatis culmen ascendit, omnis substantia auferatur et secundum hanc legem fisco adiudicetur, ipso verberato compedibus vinciendo, ad suae originis primordia redigendo.

Lect. III. K. Mai. Carthagine Nepotiano et Facundo cons.

C.Th. 4.6.3.

Idem A. ad Gregorium. Senatores seu perfectissimos, vel quos in civitatibus duumviralitas vel quinquennialitas vel flamonii vel sacerdotii provinciae ornamenta condecorant, placet maculam subire infamiae et peregrinos a Romanis legibus fieri, si ex ancilla vel ancillae filia vel liberta vel libertae filia, sive Romana facta seu latina, vel scaenica vel scaenicae filia, vel ex tabernaria vel ex tabernari filia vel humili vel abiecta vel lenonis vel harenarii filia vel quae mercimoniis publicis praefuit, susceptos filios in numero legitimorum habere voluerint aut proprio iudicio aut nostri praerogativa rescribi, ita ut,

de verloofde vrouw die het geschonken heeft of haar erfgenamen.

Uitgevaardigd te Constantinopel op de Ides van juli. Ontvangen te Hispalis op de 14^e dag vóór de Kalendae van mei in het consuljaar van Nepotianus en Facundus¹²⁷.

Over natuurlijke kinderen en hun moeders

C.Th.4.6.2.

... heeft gemaakt, of als hij <iets> heeft verworven in hun naam, <dan> moet zijn wettige nageslacht alles ontvangen. Maar als er voor hem geen wettige kinderen zijn, noch een bloedverwante broer of zus of vader, zal het geheel gestort worden op de rekening van de fiscus. En dus moet al de eigendom de zoon van Licinianus, die door een allerheiligst rescript de top van waardigheid heeft bereikt, ontnomen worden en zal krachtens deze wet toegekend worden aan de fiscus, nadat <de zoon van Licinianus> zelf geslagen is, moet hij met boeien vastgebonden worden en moet hij teruggebracht worden tot zijn oorspronkelijke afkomst.

Gelezen Carthago op de derde dag vóór de Kalendae van mei in het consuljaar van Nepotianus en Facundus¹²⁸.

C.Th.4.6.3.

Dezelfde Augustus aan Gregorius. Het behaagt <ons> dat senatoren of *perfectissimi* of zij in de gemeenten die het eervolle ambt van een *duumviralitas* of een *quinquennialitas* bekleden of door de eer van flamen of van provincie-priester, de schandvlek van *infamia* ondergaan en door de Romeinse wetten *peregrini* worden, als zij <hun> kinderen gekregen bij een slavin of de dochter van een slavin of een vrijgelatene, hetzij zij Romeins is geworden of Latijns, of <bij> een toneelspeelster of de dochter van een

¹²⁷ i.e. 15 juli 335 /18 april 336.

¹²⁸ i.e. 29 april 336.

quidquid talibus liberis pater donaverit, sive illos legitimos seu naturales dixerit, totum retractum legitimae suboli reddatur aut fratri aut sorori aut patri aut matri.

1. Sed et uxori tali quodcumque datum quolibet genere fuerit vel emptione conlatum, etiam hoc retractum reddi praecipimus: ipsas etiam, quarum venenis inficiuntur animi perditorum, si quid quaeritur vel commendatum dicitur, quod his reddendum est, quibus iussimus, aut fisco nostro, tormentis subici iubemus.

2. Sive itaque per ipsum donatum est qui pater dicitur vel per alium sive per suppositam personam sive ab eo emptum vel ab alio sive ipsorum nomine comparatum, statim retractum reddatur quibus iussimus, aut, si non existunt, fisci viribus vindicetur.

3. Quod si existentes et in praesentia rerum constituti agere noluerint pacto vel iureiurando exclusi, totum sine mora fiscus invadat.

4. Quibus tacentibus et dissimulantibus a

toneelspeelster, of bij een kroeghoudster of bij de dochter van een kroeghoudster of <bij> een onaanzienlijke of verachtelijke vrouw of <bij> de dochter van een koppelaarster of gladiator of <bij> een vrouw die <de verkoop van> publieke koopwaar leidt, wilden beschouwen als behorend tot de legitieme <kinderen> ofwel door hun eigen oordeel of door de keuze van ons rescript, dus, als een vader iets aan dergelijke kinderen zal hebben gegeven, of <als> hij ze als legitiem of natuurlijk heeft genoemd, <dan> moet al <de eigendom> nadat het <hun> ontnomen is, teruggegeven worden aan het legitieme nageslacht of de broer of zus of vader of moeder.

1. Maar ook wat ook maar op welke manier gegeven is aan een dergelijke vrouw of wat door aankoop <bij haar> gebracht is; wij bevelen dat ook dit nadat het <van haar> weggenomen is, teruggegeven wordt: ook bevelen wij dat, als iets wat aan hen, aan wie wij <dat> bevolen hebben, of aan onze fiscus, teruggegeven moest worden, gezocht wordt of gezegd wordt <haar> toevertrouwd te zijn, <dat> zij, door wier vergif de geesten van de verloren <mannen> verdorven worden, onderworpen worden aan foltering.

2. Of er nu dus geschonken is door degene die naar men zegt de vader <is> of door een ander of door een ondergeschikt persoon of dat het gekocht is door hem of door een ander of verschaft in hun naam, <dan> moet het onmiddellijk, nadat het weggenomen is, teruggegeven worden aan degene aan wie wij bevolen hebben, of, als die er niet zijn, moet het toegeëigend worden door de kracht van de fiscus.

3. Maar als die mensen er zijn en levend zijn, <maar> geen proces willen aanspannen, verhinderd door een afspraak of door een eed, <dan> moet de fiscus zonder oponthoud de hele <eigendom> in bezit nemen.

4. Aan deze personen zal, als zij zwijgen en

defensione fiscali duum mensuum tempora limitentur, intra quae si non retraxerint vel propter retrahendum rectorem provinciae interpellaverint, quidquid talibus filiis vel uxoribus liberalitas impura contulerit, fiscus noster invadat, donatas vel commendatas res sub poena quadrupli severa quaestione perquirens.

5. *Licinniani autem filius, qui fugiens comprehensus est, compedibus vinctus ad gynaecei Carthaginis ministerium deputetur.*

Lecta XII. K. Aug. Carthagine Nepotiano et Facundo cons.

C.Th. 3.16.1. De repudiis

Imp. Constantinus A. ad Ablavium pf. p. Placet mulieri non licere propter suas pravas cupiditates marito repudium mittere exquisita causa, velut ebrioso aut aleatori aut mulierculario, nec vero maritis per quascumque occasiones uxores suas dimittere, sed in repudio mittendo a femina haec sola crimina inquiri, si homicidam vel medicamentarium vel sepulchrorum dissolutorem maritum suum esse probaverit, ut ita demum laudata omnem suam dotem recipiat. Nam si praeter haec tria crimina repudium marito miserit, oportet eam usque ad acuculam capitis in domo mariti deponere, et pro tam magna sui confidentia in insulam deportari. In masculis etiam, si repudium mittant, haec tria crimina inquiri conveniet, si moecham vel medicamentariam vel conciliatricem repudiare voluerint. Nam si ab his criminibus liberam eiecerit, omnem dotem restituere debet et aliam non ducere. Quod si

zich van de domme houden, een periode van twee maanden gegeven worden om de vordering van de fiscus af te weren, als zij binnen die termijn <de eigendom> niet hebben weggenomen of de provinciegouverneur hebben verzocht om het weg te nemen, zal onze fiscus al wat een schandelijke welwillendheid aan dergelijke kinderen en vrouwen heeft gebracht, in bezit nemen, de gegeven of toevertrouwde zaken opsporend door een strenge ondervraging onder een viervoudige straf.

5. Maar de zoon van Licinnianus, die al vluchtend aangehouden is, zal, in de voetboeien geklonken, toegewezen worden tot de dienst van het weven in Carthago.

Gelezen te Carthago op de 12^e dag vóór de Kalendae van augustus in het consuljaar van Nepotianus en Facundus¹²⁹.

Over echtscheiding

Keizer Constantijn Augustus aan Ablavius, praetoriaans prefect. Het behaagt <ons> dat het niet toegestaan is voor een vrouw om wegens haar eigen slechte verlangens een scheidingsbrief te sturen aan <haar> echtgenoot vanwege een vergezochte reden, zoals <dat hij> een dronkaard <is> of een dobbelaar of een *womanizer*, en ook niet <is het toegestaan> voor mannen om op grond van welke gebeurtenissen ook maar hun vrouwen te verstoten, maar bij het sturen van een *repudium* door een vrouw <moeten> alleen deze misdrijven onderzocht worden, als zij zal hebben bewezen dat haar echtgenoot een moordenaar of een tovenaars of een grafrover is, opdat zij zo, in haar goede naam hersteld, uiteindelijk haar hele bruidsschat terugkrijgt. Want als zij een *repudium* aan haar echtgenoot zal hebben gezonden wegens andere <gronden> dan <deze> drie misdrijven, is het passend dat zij <alles> tot aan een haarspeld aan toe

---

¹²⁹ i.e. 21 juli 336.

fecerit, priori coniugi facultas dabitur, domum eius invadere et omnem dotem posterioris uxoris ad semet ipsam transferre pro iniuria sibi illata.

Dat. ... Basso et Ablavio cons.

achterlaat in het huis van de echtgenoot en verbannen wordt naar een eiland wegens haar zo grote zelfvertrouwen. Ook bij mannen, als zij een *repudium* sturen, zal het passen dat deze drie misdrijven onderzocht worden, als zij haar zouden hebben willen verstoten <omdat zij> een echtbreekster of een tovenaars of een koppelaarster <is>. Want als hij <haar> zal hebben verstoten, terwijl zij vrij is van deze misdrijven, moet hij de hele bruidsschat teruggeven en <mag hij> niet een ander trouwen. Maar als hij dat <wel> gedaan zal hebben¹³⁰, zal aan de eerste vrouw de mogelijkheid gegeven worden om zijn huis binnen te vallen en de hele bruidsschat van de tweede vrouw naar haar eigen <huis> over te brengen ter vergelding van het onrecht dat haar is aangedaan.

Uitgevaardigd op ... in het consuljaar van Bassus en Ablavius¹³¹.

---

¹³⁰ i.e. met een ander trouwt.

¹³¹ i.e. 331.

Bibliografie

Primaire literatuur

- Bleckmann, B. e.a., *Eusebius von Caesarea. De vita Constantini. Über das Leben Konstantins.* Fontes Christiani band 83, Turnhout 2007.
- Iulii Pauli, *Sententiae*, <http://www.ancientrome.ru/ius/library/paul/paul2.htm#20>, voor het laatst geraadpleegd op 27-05-2018.
- Klostermann, E. (ed.), *Origenes Matthäuserklärung. Die Griechisch erhaltenen Tomoi.* Die Griechische Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte band 10, Leipzig 1935.
- Krueger, P. (ed.), *Codex Iustinianus.* Corpus Iuris Civilis volumen secundum, Berlijn 1880.
- Mommsen, Th., Meyer, P. (ed.), *Codex Theodosianus*, Berlijn 1905.
- Mynors, R.(ed.), *XII Panegyrici Latini*, Oxford 1964.
- Nestle, E. e.a., *Novum Testamentum Graece et Latine*, Londen 1963.
- Rolfe, J., *Ammianus Marcellinus. History, Volume II.* CLC 315, Cambridge 1940.
- Stücklin, C., *Tertullian. De virginibus velandis.* Europäische Hochschulschriften Theologie vol. 26, Frankfurt a/M 1974.

Secundaire literatuur

- Anné, L., *Les Rites des Fiançailles et la Donation pour cause de Mariage sous le Bas-Empire*, Leuven 1941.
- Arjava, A., *Women and Law in Late Antiquity*, Oxford 1996.
- Barnes, T., *Constantine and Eusebius*, Cambridge/Londen 1981.
- Bierkan, A., e.a., 'Marriage in Roman Law', *The Yale Law Journal*, vol.6, no. 5 (1907), p.303-327.
- Biondi, B. *Il Diritto Romano Cristiano*, Milaan 1954.
- Delmaire, R. (e.a.), *Les Lois Religieuses des Empereurs Romains de Constantin à Théodose II*, Sources Chrétiennes no. 497, Parijs 2005.
- Evans Grubbs, J., *Law and the Family in Late Antiquity. The Emperor Constantine's Marriage Legislation*, Oxford 1999.
- Evans Grubbs, J., *Women and the Law in the Roman Empire. A sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*, Londen 2002.
- Hekster, O., Jansen, C. (red.), *Constantijn de Grote. Traditie en verandering*, Nijmegen 2012.
- Jones, A., *Constantine and the Conversion of Europe*, Toronto 1978.

- Kaser, M., Wubbe, F., *Romeins privaatrecht*, Zwolle 1971.
- Nathan, G., *The Family in Late Antiquity. The rise of Christianity and the endurance of tradition*, Londen 2000.
- Nixon, C., *In praise of Later Roman Emperors. The Panegyrici Latini*, Oxford 1994.
- Pharr, C., *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, New York 1952.
- Spruit, J., *De Lex Iulia et Papia Poppaea. Beschouwingen over de bevolkingspolitiek van Augustus*, Deventer 1969.